

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
Навчально-науковий інститут
міжнародних відносин і соціальних наук

Кафедра психології

Бабенко Наталія Миколаївна

Кваліфікаційна робота

**на тему: «Психологічні аспекти формування
відповідальності у молоді»**

Група ТУбц-8-24-М₁ПС (2,0зс)

Спеціальність: 053 Психологія

Спеціалізація: -

Рівень вищої освіти: магістр

*Дипломна робота містить результати власних досліджень. Використання
ідей, результатів, текстів інших авторів мають посилання на відповідне
джерело*

Науковий керівник

Кандидат

психологічних наук

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

Н. М. Бабенко

(прізвище та ініціали)

Допущено до захисту в ЕК

Завідувач кафедри

Д.пс.н.,професор

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

(підпис)

Т.Л. Панченко

(прізвище та ініціали)

(підпис)

В.Б. Синякова

(прізвище та ініціали)

Київ 2026 р.

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»

**Навчально-науковий інститут
міжнародних відносин і соціальних наук
(назва навчального підрозділу)
Кафедра психології**

Рівень вищої освіти: другий (магістерський)
Галузь знань: **05 «Соціальні та поведінкові науки»**
Спеціальність: **053 «Психологія»**
Спеціалізація: _____

«Затверджую»

Завідувач кафедри

В.Б. Синякова

«__» _____ 20__ р.

Завдання
на дипломну (магістерську) роботу студента

Бабенко Наталія Миколаївна
(прізвище, ім'я, по батькові)

1. Тема дипломної (магістерської) роботи
«Психологічні аспекти формування відповідальності у молоді».

Керівник дипломної (магістерської) роботи

Кандидат психологічних наук

(посада, науковий ступінь, вчене звання)

Панченко Тетяна Леонідівна

(прізвище, ім'я, по батькові)

2. Строк подання студентом дипломної (магістерської) роботи на попередній захист: «07» травня 2026 р.

3. Вихідні дані до дипломної (магістерської) роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням (окремі аспекти роботи, обсяги роботи)):

Об'єкт дослідження – відповідальність як психологічна властивість особистості молоді.

Предмет дослідження – психологічні особливості, чинники та умови формування відповідальності у молоді.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості формування відповідальності у молоді, а також розробити практичні рекомендації щодо розвитку відповідальності засобами соціально-психологічного тренінгу та групової роботи.

Для досягнення мети та реалізації завдань дослідження було використано комплекс взаємопов'язаних методів дослідження, а саме: теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння та систематизація наукової психологічної літератури з проблеми формування відповідальності у молоді – для визначення сутності поняття «відповідальність», її структури, психологічних особливостей та чинників розвитку; емпіричні методи: авторська анкета, спрямована на вивчення особливостей залучення студентської молоді до наставницької діяльності та визначення її впливу на формування відповідальної поведінки; методика «Діагностика мотивів відповідальної поведінки» (М. Савчин) – для виявлення провідних мотивів відповідальної поведінки студентської молоді; методи кількісної та якісної обробки результатів дослідження: математико-статистичний аналіз, узагальнення та інтерпретація отриманих даних – для визначення психологічних особливостей формування відповідальності у молоді та перевірки результатів дослідження.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у діяльності закладів вищої освіти, психологічних служб, молодіжних центрів та організацій, що працюють із молоддю. Розроблені практичні рекомендації, програма соціально-психологічного тренінгу «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді» та використання групової роботи можуть бути застосовані для розвитку відповідальної поведінки, підвищення рівня самостійності, соціальної активності та особистісної зрілості студентської молоді.

Матеріали дослідження можуть використовуватися психологами, викладачами, кураторами академічних груп та соціальними педагогами у процесі психолого-педагогічного супроводу молоді, профілактичній та корекційно-розвивальній роботі, а також під час розробки освітніх і виховних програм, спрямованих на формування відповідальності та активної громадянської позиції молодого покоління.

4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження:

У роботі подано шість таблиць, які ілюструють основні результати теоретичного та емпіричного дослідження.

5. Календарний план виконання дипломної (магістерської) роботи

№ п/п	Назва етапів виконання дипломної роботи	Строки виконання		Примітки
		Планові	Фактичні	
1	2	3	4	5
1.	Вступ	05.01.26	05.01.26	
2.	Розділ 1.	05.02.26	05.02.26	
3.	Розділ 2.	05.03.26	05.03.26	
4.	Розділ 3.	06.04.26	06.04.26	
5.	Висновки	30.04.26	30.04.26	

6. Дата видачі завдання « 05 » грудня 2025 р.

Студент _____ Н. М. БабенкоНауковий керівник:
Кандидат педагогічних наук, _____ Т.Л. Панченко

АНОТАЦІЯ

Бабенко Н. М. «Психологічні аспекти формування відповідальності у молоді» – кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеню «Магістр» за спеціальністю 053 «Психологія» у галузі знань 05 – Соціальні та поведінкові науки. – ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом».

У роботі проаналізовано теоретичні особливості дослідження психологічних аспектів формування відповідальності у молоді, а саме: категоріальний аналіз поняття «відповідальність», особливості формування відповідальності студентської молоді.

Представлено результати емпіричного дослідження психологічних особливостей формування відповідальності у молоді та описано його результати. Проаналізовано практичні аспекти формування відповідальності у молоді.

Розроблено та обґрунтовано особливості впровадження соціально-психологічного тренінгу «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді».

Ключові слова: відповідальність, відповідальна поведінка, формування відповідальності, молодіжне середовище, особистість, психологія особистості, мотивація, мотиви відповідальної поведінки, саморегуляція, самосвідомість, соціальна відповідальність, особистісний розвиток, соціально-психологічний тренінг, групова робота, наставницька діяльність, психологічні особливості молоді, розвиток особистості.

ABSTRACT

Babenko N. M. «Psychological aspects of the formation of responsibility in youth» – qualification work in the form of a manuscript.

Qualification work for the degree of «Master» in the specialty 053 «Psychology» in the field of knowledge 05 – Social and behavioral sciences. – PrJSC «Higher Education Institution «Interregional Academy of Personnel Management».

The paper analyzes the theoretical features of the study of the psychological aspects of the formation of responsibility in youth, namely: categorical analysis of the concept of «responsibility», features of the formation of responsibility of student youth.

The results of an empirical study of the psychological features of the formation of responsibility in youth are presented and its results are described. The practical aspects of the formation of responsibility in youth are analyzed.

The features of the implementation of the socio-psychological training “Responsibility as the basis of the personal and professional development of youth” are developed and substantiated.

Keywords: responsibility, responsible behavior, formation of responsibility, youth environment, personality, personality psychology, motivation, motives of responsible behavior, self-regulation, self-awareness, social responsibility, personal development, socio-psychological training, group work, mentoring, psychological characteristics of youth, personality development.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОЛОДІ...	12
1.1. Категоріальний аналіз поняття «відповідальність».....	12
1.2. Особливості формування відповідальності студентської молоді.....	34
Висновки до першого розділу.....	44
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОЛОДІ	47
2.1. Організація та методики психологічних особливостей формування відповідальності у молоді.....	47
2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження психологічних особливостей формування відповідальності у молоді.....	55
Висновки до другого розділу.....	63
РОЗДІЛ 3 ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОЛОДІ.....	66
3.1. Групова робота як ефективна форма розвитку відповідальності у молоді...	66
3.2. Особливості впровадження соціально-психологічного тренінгу «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді».....	72
Висновки до третього розділу	78
ВИСНОВКИ.....	81
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	90
ДОДАТКИ	96

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена сучасними суспільними трансформаціями, які висувають підвищені вимоги до особистісної зрілості, самостійності та соціальної активності молодого покоління. У період соціально-економічних змін, цифровізації суспільства, нестабільності та зростання психологічних навантажень особливої ваги набуває проблема формування відповідальності як важливої психологічної якості особистості.

Сучасна молодь перебуває під впливом численних зовнішніх чинників: інформаційного перевантаження, соціальних мереж, змін у системі цінностей, військових та кризових подій у суспільстві. Це нерідко призводить до труднощів у прийнятті рішень, зниження рівня самоконтролю, уникнення відповідальності за власні дії та вчинки. У таких умовах особливо важливим є дослідження психологічних механізмів формування відповідальності, чинників її розвитку та шляхів психологічного впливу на цей процес [12].

Проблема відповідальності є міждисциплінарною та досліджується у психології, педагогіці, соціології та філософії. У психологічній науці відповідальність розглядається як інтегративна властивість особистості, що пов'язана зі свідомістю, саморегуляцією, моральними цінностями, мотивацією та здатністю прогнозувати наслідки власної поведінки. Особливого значення набуває вивчення відповідальності саме у молодіжному віці, оскільки цей період є сенситивним для формування життєвих установок, професійного самовизначення та громадянської позиції.

Актуальність теми також посилюється необхідністю підготовки молоді до активної участі у суспільному житті, професійній діяльності та міжособистісній взаємодії. Формування відповідальності сприяє розвитку соціальної компетентності, емоційної зрілості, здатності до самореалізації та конструктивного подолання життєвих труднощів. Тому дослідження психологічних аспектів формування відповідальності у молоді має важливе теоретичне та практичне значення для сучасної психологічної науки й

освітньої практики.

Об'єкт дослідження – відповідальність як психологічна властивість особистості молоді.

Предмет дослідження – психологічні особливості, чинники та умови формування відповідальності у молоді.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні особливості формування відповідальності у молоді, а також розробити практичні рекомендації щодо розвитку відповідальності засобами соціально-психологічного тренінгу та групової роботи.

Завдання дослідження:

1. Проаналізувати теоретичні особливості дослідження психологічних аспектів формування відповідальності у молоді, а саме: категоріальний аналіз поняття «відповідальність», особливості формування відповідальності студентської молоді.

2. Здійснити експериментальне дослідження психологічних особливостей формування відповідальності у молоді та описати його результати.

3. Проаналізувати практичні аспекти формування відповідальності у молоді.

4. Розробити та обґрунтувати особливості впровадження соціально-психологічного тренінгу «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді».

Для досягнення мети та реалізації завдань дослідження було використано комплекс взаємопов'язаних **методів** дослідження, а саме:

– теоретичні методи: аналіз, синтез, узагальнення, порівняння та систематизація наукової психологічної літератури з проблеми формування відповідальності у молоді – для визначення сутності поняття «відповідальність», її структури, психологічних особливостей та чинників розвитку;

– емпіричні методи: авторська анкета, спрямована на вивчення особливостей залучення студентської молоді до наставницької діяльності та визначення її впливу на формування відповідальної поведінки; методика

«Діагностика мотивів відповідальної поведінки» (М. Савчин) – для виявлення провідних мотивів відповідальної поведінки студентської молоді;

– методи кількісної та якісної обробки результатів дослідження: математико-статистичний аналіз, узагальнення та інтерпретація отриманих даних – для визначення психологічних особливостей формування відповідальності у молоді та перевірки результатів дослідження.

Теоретичне значення дослідження полягає у поглибленні наукових уявлень про психологічні аспекти формування відповідальності у молоді. У роботі здійснено теоретичний аналіз поняття «відповідальність», уточнено його психологічний зміст, структуру та особливості прояву у студентському віці. Розширено наукові підходи до розуміння чинників формування відповідальної поведінки молоді, зокрема ролі наставницької діяльності, групової взаємодії та соціально-психологічного впливу у розвитку відповідальності як інтегративної властивості особистості. Отримані результати можуть бути використані для подальших наукових досліджень із психології особистості, вікової та педагогічної психології.

Практичне значення дослідження полягає у можливості використання отриманих результатів у діяльності закладів вищої освіти, психологічних служб, молодіжних центрів та організацій, що працюють із молоддю. Розроблені практичні рекомендації, програма соціально-психологічного тренінгу «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді» та використання групової роботи можуть бути застосовані для розвитку відповідальної поведінки, підвищення рівня самостійності, соціальної активності та особистісної зрілості студентської молоді.

Матеріали дослідження можуть використовуватися психологами, викладачами, кураторами академічних груп та соціальними педагогами у процесі психолого-педагогічного супроводу молоді, профілактичній та корекційно-розвивальній роботі, а також під час розробки освітніх і виховних програм, спрямованих на формування відповідальності та активної громадянської позиції молодого покоління.

Експериментальна база дослідження: Білоцерківський національний аграрний університет.

Структура роботи включає вступ, три змістовні розділи, висновки до кожного з них, загальні висновки, список використаної літератури та додатки. Ілюстративний матеріал представлено 6 таблицями.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ АСПЕКТІВ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОЛОДІ

1.1. Категоріальний аналіз поняття «відповідальність»

Поняття відповідальності є складним і багатовимірним феноменом, який досліджується у межах різних наук та наукових підходів. Найчастіше відповідальність розглядають у правовій площині, де вона пов'язується з виконанням обов'язків та дотриманням встановлених норм. Однак лише правове трактування не відображає повною мірою змісту цього поняття, оскільки відповідальність охоплює також моральний, соціальний, педагогічний і психологічний аспекти. Саме тому для глибшого розуміння сутності відповідальності доцільно звернутися до її трактувань у словниках, енциклопедіях та науковій літературі.

У тлумачному словнику української мови відповідальність визначається як обов'язок особи відповідати за певну діяльність, дії чи результати праці. Водночас це поняття пов'язується зі здатністю людини усвідомлювати наслідки власних вчинків і бути готовою відповідати не лише за себе, а й за інших учасників спільної діяльності. Крім того, відповідальність характеризується як важливість і значущість певної справи або ситуації [29]. Таким чином, відповідальність можна розглядати як здатність особистості свідомо контролювати власну поведінку, оцінювати наслідки своїх дій та усвідомлювати їх значення [24].

У філософському енциклопедичному словнику відповідальність трактується як філософсько-соціологічна категорія, що відображає ступінь відповідності поведінки особистості, соціальної групи чи держави суспільним вимогам, моральним нормам, правилам співжиття та правовим законам. Також відповідальність визначається через співвідношення між обов'язком людини та рівнем його виконання [14].

Важливо зазначити, що формування відповідальності безпосередньо пов'язане із засвоєнням суспільних норм і цінностей, які існують у соціальному середовищі, де відбувається становлення особистості. Реалізація відповідальної поведінки забезпечується різними механізмами соціального контролю, серед яких важливе місце займають громадська думка, моральні норми та законодавство. Крім того, розвитку відповідальності сприяє усвідомлення людиною власної ролі та значущості у суспільстві, здатність впливати на соціальні процеси, брати участь у житті громади та держави.

У широкому розумінні відповідальність, відповідно до філософського енциклопедичного словника, охоплює низку важливих характеристик. Зокрема, вона передбачає здатність людини усвідомлювати й прогнозувати наслідки власних дій, рішень і вчинків як для себе, так і для інших людей; уміння критично оцінювати та контролювати власну поведінку; розуміння своєї ролі у суспільних процесах і змінах через сформовані переконання, світогляд, моральні принципи та совість. Також відповідальність пов'язується з прагненням особистості до самореалізації способами, які відповідають суспільним нормам, цінностям і правилам співжиття [19].

Таким чином, людина, яка прагне досягти певних життєвих цілей, повинна враховувати інтереси інших людей, дотримуватися загальноприйнятих моральних норм і соціальних цінностей, а також бути готовою відповідати за результати власних дій та рішень. Сформоване почуття відповідальності є важливою умовою підтримання справедливих, чесних і доброзичливих взаємин між людьми та гармонійного функціонування суспільства загалом.

У філософській енциклопедичній літературі відповідальність класифікують за різними критеріями. Залежно від суб'єкта виокремлюють персональну, групову, класову та соціально-політичну відповідальність. Крім того, дослідники розрізняють правову, моральну, соціальну, політичну, економічну, професійну, екологічну та інші види відповідальності.

В умовах сучасного суспільства особливої актуальності набуває проб-

лема формування особистісної відповідальності молоді. Вона передбачає усвідомлення людиною власної значущості у житті суспільства, національної спільноти та людства в цілому. Основою розвитку такої відповідальності виступають загальнолюдські цінності, моральні орієнтири та соціальна свідомість [11].

Отже, у філософському розумінні відповідальність розглядається як усвідомлення особистістю власної участі у суспільному житті та готовності відповідати за свої дії й вчинки не лише перед собою, а й перед іншими людьми та суспільством у цілому.

Узагальнення філософських підходів до розуміння відповідальності дозволяє розглядати її як одну з ключових моральних характеристик особистості. Більшість філософів, як античних, так і сучасних, пов'язували моральність людини з її чеснотами, цінностями та особистісними якостями. Саме моральні вчинки особистості визначають рівень її відповідальності та відповідність певному моральному ідеалу.

У філософії античного періоду значна увага приділялася проблемі моральності та чеснот. Зокрема, Платон та Аристотель розглядали моральність людини через її здатність діяти відповідно до чеснот і моральних принципів. У платонівському вченні ідеал людини пов'язувався з такими рисами, як справедливість, мудрість і мужність. Ці чесноти залишаються актуальними й у сучасному суспільстві, оскільки вони є важливими складовими моральної поведінки особистості.

Із поширенням християнського світогляду до переліку основних моральних чеснот були додані віра, надія та любов, особливо любов до ближнього. Водночас у науковому середовищі й сьогодні відсутні єдині критерії визначення моральності. Одні дослідники пов'язують її з активністю, самостійністю та ініціативністю особистості, інші – із чесністю, доброзичливістю, повагою до людей та здатністю допомагати іншим.

На нашу думку, усі зазначені якості є важливими складовими мораль-

ності особистості та основою формування відповідальності. Неможливо уявити відповідальну людину без чесності, поваги до інших, любові до ближнього, мудрості, мужності, самостійності та готовності діяти на благо суспільства. Такі риси свідчать про здатність особистості усвідомлювати значення власних вчинків і нести відповідальність за їх наслідки.

Аналіз філософських джерел засвідчує існування тісного взаємозв'язку між поняттями відповідальності та свободи [5; 14; 25]. У більшості філософських концепцій свобода розглядається як здатність людини свідомо обирати власну поведінку та приймати рішення відповідно до власних переконань. Такий вибір залежить не лише від зовнішніх умов чи впливів, а й від внутрішнього світу особистості, її моральних цінностей, уявлень про добро, справедливість і красу.

У філософських працях наголошується, що свобода надається людині для можливості самостійно змінювати обставини та впливати на навколишню дійсність. Водночас свобода не є безмежною, оскільки передбачає усвідомлення особистістю меж власних дій та відповідальності за них. Саме в цьому аспекті свобода нерозривно пов'язується з відповідальністю. Людина, маючи право діяти відповідно до власних бажань і переконань, повинна бути готовою відповідати за наслідки своїх рішень і вчинків, враховувати вплив своїх дій на інших людей, суспільство та навколишнє середовище.

Проблему взаємозв'язку свободи та відповідальності досліджували такі відомі філософи, як Іммануїл Кант, Бенедикт Спіноза, Жан-Поль Сартр та інші. У своїх працях вони обґрунтовували думку про те, що справжнім суб'єктом власних вчинків може бути лише людина, яка здатна діяти вільно, без зовнішнього примусу чи тиску. Відповідальність, таким чином, неможлива без свободи вибору [55].

Вільною можна вважати ту особистість, яка здійснює свої дії відповідно до власної моральної волі та керується самостійно обраними принципами й цінностями. При цьому певні вчинки можуть суперечити природним бажанням чи особистим потребам людини, однак вони мають бути результатом

свідомого морального вибору, а не наслідком зовнішнього примусу чи обставин, які не залежать від волі особистості – фізичних, фізіологічних або психологічних чинників [10; 16; 33].

Засновник німецької класичної філософії І. Кант значну увагу приділяв проблемі взаємозв'язку сумління, морального закону та відповідальності. У своїх працях він розглядав відповідальність крізь призму «чистого розуму» та ідей Просвітництва, для яких характерним був культ розуму, знань і морального вдосконалення суспільства. Основною метою цієї філософської концепції було поширення передових ідей, розвиток людської свідомості та підвищення морального рівня суспільства [34].

У концепції І. Канта відповідальність тісно пов'язувалася з абсолютним моральним законом, який проявляється через людське сумління. Філософ вважав, що сумління є суб'єктивним проявом відповідальності, тоді як її об'єктивною основою виступає система суспільних моральних цінностей і норм. Відповідно до морального закону людина повинна самостійно приймати рішення та бути готовою відповідати за їх наслідки [5; 8].

Особливий інтерес у контексті дослідження відповідальності становить її розгляд з позицій етики. Значний внесок у розвиток цієї проблематики зробив Г. Йонас, який сформулював учення про принцип відповідальності. Основою його концепції стала ідея загальнолюдської відповідальності за наслідки діяльності людини. Філософ розглядав відповідальність як універсальну властивість і невід'ємну сутність людини, що визначає її ставлення до інших людей, суспільства та майбутніх поколінь [16].

На думку Г. Йонас, в умовах стрімкого розвитку науки й техніки людина повинна чітко усвідомлювати власну відповідальність за наслідки сучасних винаходів та тих змін, які вони спричиняють у навколишньому середовищі й житті суспільства. Філософ наголошував, що результати діяльності людства впливають не лише на сучасне покоління, а й на майбутнє всього людства. Саме тому відповідальність набуває глобального характеру та стає необхідною умовою існування цивілізації [30].

Г. Йонас виокремлював три основні характеристики відповідальності: всеосяжність, безперервність і спрямованість у майбутнє. Ці характеристики відображають нерозривний зв'язок між минулим, теперішнім і майбутнім у діяльності людини. Кожен людський вчинок має свої причини у минулому та водночас впливає на майбутні події й наслідки. Відповідальність не може бути ситуативною або тимчасовою, оскільки безвідповідальне ставлення до власних дій здатне призвести до небезпечних і непередбачуваних наслідків. Саме тому відповідальність розглядається філософом як одна з найважливіших умов збереження та розвитку майбутнього [37].

Первинна відповідальність, за Г. Йонасом, полягає у здатності людини брати на себе зобов'язання та відповідати за їх виконання. Це передбачає усвідомлення наслідків кожного власного вчинку, а також його впливу на інших людей і навколишній світ. Однією з головних ознак відповідальної особистості філософ вважав готовність піклуватися про добробут інших людей, природу та майбутні покоління. Завдяки відповідальності людина здатна усвідомлювати зв'язок між сьогоденням і майбутнім, а також розуміти значення власних дій для подальшого розвитку суспільства [37].

У контексті моралі та знань відповідальність передбачає використання отриманих знань на благо людини та суспільства. Вона пов'язується зі здатністю особистості розрізняти добро і зло, усвідомлювати моральні наслідки своїх рішень та необхідність діяти відповідально вже на рівні внутрішніх переконань і моральних почуттів.

Особливу увагу Г. Йонас приділяв і феномену страху, вважаючи його важливим чинником формування відповідальної поведінки. На його думку, саме усвідомлення можливої загрози спонукає людину більш серйозно ставитися до предмета відповідальності. Наприклад, людина може не надавати належного значення власному здоров'ю доти, доки не виникає реальна небезпека його втрати. Лише усвідомлення ризику змушує її діяти більш обережно та відповідально [37].

У пошуках етики для технологічної цивілізації філософ також

наголошував на важливості взаємної відповідальності батьків і держави у процесі виховання дітей. Батьки, на його думку, повинні виховувати дітей як свідомих, моральних і відповідальних громадян, тоді як держава має створювати умови для належного виконання батьками своїх виховних обов'язків та здійснювати відповідний соціальний контроль [27].

Більшість дослідників підкреслюють тісний взаємозв'язок між відповідальністю, мораллю та моральністю особистості. Так, науковець Є. Мануйлов зазначав, що моральність виступає одним із головних регуляторів поведінки людини, а моральні відносини є важливою основою взаємодії людей у суспільстві. Саме вони значною мірою впливають на формування особистості, її світогляду, цінностей та життєвих орієнтирів [31].

Відповідальність як моральна якість особистості має ціннісний характер, оскільки кожен людський вчинок є результатом певного рішення, яке впливає не лише на саму людину, а й на її оточення та суспільство загалом. У процесі прийняття рішень людина, передусім, керується власними моральними принципами, переконаннями та ціннісними орієнтаціями. Саме тому вчинок особистості розглядається як прояв її відповідальності та моральної зрілості [49].

Узагальнення філософських підходів до розуміння відповідальності дозволяє умовно виокремити її зовнішній і внутрішній аспекти. Зовнішня відповідальність формується під впливом суспільства та соціального оточення і пов'язується з виконанням певних обов'язків перед іншими людьми та соціумом. Вона ґрунтується на дотриманні встановлених норм, правил і вимог, а також передбачає застосування суспільством певних санкцій у разі їх порушення.

Зовнішня відповідальність має змінний характер, оскільки залежить від вимог конкретного суспільства, соціальної групи чи історичного періоду. У багатьох випадках вона пов'язується з очікуванням схвалення, винагороди або позитивної оцінки з боку оточення. Саме тому такий вид відповідальності часто ототожнюють із юридичною або адміністративною відповідальністю.

Безвідповідальність, у свою чергу, проявляється у байдужому чи легковажному ставленні людини до власних дій та їх наслідків. Для безвідповідальної особистості характерними є надмірна самовпевненість, нехтування інтересами інших людей та неврахування можливих наслідків власної поведінки як для себе, так і для оточуючих.

Внутрішня відповідальність формується під впливом особистісного усвідомлення людиною власної значущості для суспільства, розуміння свого місця у соціумі та світі загалом. На відміну від зовнішньої, вона є більш стійкою та ґрунтується переважно на моральних переконаннях особистості, її цінностях, уявленнях про добро і зло, совісті та внутрішніх принципах. Саме внутрішня відповідальність дає змогу людині усвідомлювати й прогнозувати наслідки власних вчинків як для себе, так і для інших людей.

Найчастіше внутрішню відповідальність пов'язують із совістю людини, оскільки саме вона виступає внутрішнім моральним регулятором поведінки. У цьому контексті внутрішню відповідальність можна розглядати як особистісну відповідальність, що визначає здатність людини діяти відповідно до власних моральних переконань незалежно від зовнішнього контролю чи суспільних санкцій [60].

Внутрішня та зовнішня відповідальність у сукупності впливають на поведінку та вчинки особистості. Оскільки відповідальність тісно пов'язана з моральністю, її доцільно розглядати як одну з важливих моральних якостей людини.

Відповідальність як моральна якість особистості проявляється не лише у здатності передбачати наслідки власних дій, а й у прагненні запобігти можливим негативним результатам прийнятих рішень. Відповідальна людина, приймаючи певне рішення чи здійснюючи конкретний вчинок, аналізує можливі варіанти розвитку подій та оцінює їх наслідки як для себе, так і для свого оточення.

Крім того, відповідальність надає змісту діяльності людини, впливає на формування її потреб, інтересів, мотивів та життєвих цілей. Водночас

відповідальність доцільно розглядати не лише як моральну якість, а і як прояв морального вибору особистості. Моральний вибір часто пов'язується з моральною свободою людини, яка відрізняється від політичної, релігійної чи загальної свободи тим, що ґрунтується на внутрішніх моральних переконаннях та свідомому усвідомленні наслідків власних дій.

На особливу увагу заслуговує підхід В. Петрушенка, який розглядає відповідальність як найвищий прояв свободи особистості. Науковець підкреслює, що справжня свобода можлива лише за умови подолання суперечностей між інтересами особистості та вимогами суспільства. У процесі такого подолання моральні норми перестають сприйматися людиною як зовнішній примус або чужа сила, а стають внутрішньо прийнятими переконаннями, що відповідають її потребам та цінностям [34].

За таких умов особистість набуває моральної свободи, яка проявляється у здатності діяти самостійно, свідомо та творчо. Безвідповідальна людина, навпаки, часто уникає активного вибору й прийняття рішень, оскільки побоюється можливих конфліктів із соціальним оточенням або негативних наслідків власних дій.

Творча самореалізація особистості можлива лише тоді, коли людина є морально вільною та здатною здійснювати свідомий моральний вибір. Однак така свобода нерозривно пов'язана з необхідністю відповідати за власні вчинки, рішення та поведінку. Оскільки вибір людини має моральний зміст, відповідальність за нього також набуває морального характеру. Саме виконання моральних вимог і норм, за В. Петрушенком, є проявом моральної відповідальності особистості [51].

Особливу увагу дослідник приділяє здатності людини усвідомлювати зміст, значущість і правильність моральних вимог, а також розумінню власної гідності, що дає можливість нести відповідальність перед самою собою. Сумління при цьому розглядається як внутрішнє переконання людини та прояв її моральної самосвідомості [67]. Важливу роль у становленні моральності особистості, на думку науковця, відіграють соціальне оточення та діяльність

людини у процесі її розвитку.

Значний інтерес становить також дослідження Н. Щуркова, у якому моральні якості особистості були об'єднані у п'ять основних груп. До однієї з них дослідниця віднесла відповідальність як важливу складову моральної зрілості людини. Окрім відповідальності, до цієї групи входять світоглядна переконаність, сформованість світогляду, цілеспрямованість, гуманізм та патріотизм. На думку Н. Щуркової, саме ці якості забезпечують громадянську спрямованість особистості та формують систему її соціальних цінностей [55].

Аналіз поняття відповідальності у філософському контексті дає змогу простежити її тісний взаємозв'язок із моральністю та світоглядом особистості. Під світоглядом зазвичай розуміють систему уявлень людини про навколишній світ, власне місце у ньому, ставлення до себе, інших людей і власних вчинків. Саме світогляд визначає характер взаємодії особистості із суспільством, природою та світом загалом.

Відповідальність, у свою чергу, формує ставлення людини до власних дій та вчинків, сприяє усвідомленню їх наслідків не лише для самої особистості, а й для оточення. Моральність у структурі світогляду виконує функцію внутрішнього регулятора поведінки, який визначає характер взаємин людини із суспільством та її моральні орієнтири.

Поняття відповідальності, морального вибору та сумління також розглядаються у контексті саморозвитку особистості. Джерелом такого розвитку виступають внутрішні суперечності духовного світу людини, боротьба між реальними потребами, життєвим досвідом та ідеалами, до яких вона прагне. У свідомості особистості поєднуються набутий досвід і моральний ідеал, що значною мірою впливають на її поведінку та життєву позицію.

Здійснюючи моральний вибір, людина може керуватися як власним минулим досвідом, сформованими звичками й цінностями, так і прагненням до певного морального ідеалу. Такий ідеал, як правило, базується на загальнолюдських цінностях, а його внутрішнім вираженням виступає сумління. Як

етична категорія, сумління є своєрідним зв'язком між мораллю та особистістю, що виявляється у здатності людини до морального самоконтролю, самооцінки та усвідомлення власних моральних обов'язків.

Сумління дозволяє людині оцінювати власні вчинки та поведінку інших людей, а також нести відповідальність перед самою собою. Воно виступає внутрішнім моральним орієнтиром, який допомагає особистості розмежовувати добро і зло та здійснювати моральний вибір. Людина, яка керується сумлінням, зазвичай характеризується високим рівнем відповідальності, дотримується моральних принципів і не потребує постійного зовнішнього контролю. Саме тому відповідальна особистість здатна реалізовувати власну свободу відповідно до своїх цінностей та переконань [17].

У цьому контексті вільне суспільство можна розглядати як суспільство відповідальних людей, здатних брати на себе відповідальність за підтримання справедливості, порядку та суспільного добробуту [12]. Водночас відповідальне суспільство є основою формування відповідальної влади, яка усвідомлює свою відповідальність перед громадянами та їхнім благополуччям.

Таким чином, відповідальність відіграє важливу роль у формуванні світогляду особистості та розвитку її моральних якостей, зокрема чесності, справедливості, гуманності, любові до ближнього. Водночас рівень сформованості моральних якостей безпосередньо залежить від розвитку відповідальності людини. Отже, моральність, відповідальність і світогляд перебувають у тісному взаємозв'язку та взаємно впливають одне на одного. Відповідальність можна розглядати як важливу моральну якість особистості, що є основою формування її переконань, ідеалів, інтересів та життєвої спрямованості.

Для нашого дослідження важливим є аналіз поняття відповідальності у психологічній науковій літературі, оскільки саме психологічний підхід дозволяє глибше зрозуміти внутрішні механізми формування відповідальної поведінки особистості.

Проблему відповідальності ґрунтовно досліджував В. Жмуров, який у своїй енциклопедії з психіатрії подає декілька трактувань цього поняття. На

думку автора, відповідальність може розглядатися як стан або становище людини, за якого вона відповідає за власні дії чи дії інших людей; як наявність певних прав та обов'язків у процесі діяльності, що регулюється правовими нормами; як добросовісність, яка проявляється не через страх покарання чи зовнішній примус, а через добровільне прийняття моральних норм і принципів. Також відповідальність трактується як усвідомлення важливості певної справи або як форма юридичної відповідальності, що передбачає покарання чи обмеження прав відповідно до закону за умови психічної осудності та досягнення відповідного віку [30].

На думку В. Жмурова, формування відповідальності відбувається поступово у процесі розвитку особистості. У зрілому віці вона, як правило, досягає достатнього рівня сформованості, що дозволяє характеризувати людину як відповідальну особистість. Водночас дослідник зазначає, що на розвиток відповідальності можуть негативно впливати певні соціальні чинники, а також психічні розлади чи різні види залежностей, зокрема алкогольна або наркотична, які здатні призводити до руйнування відповідальної поведінки [30].

В іншій психологічній енциклопедії відповідальність визначається як внутрішня саморегуляція та самодетермінація зрілої особистості, що ґрунтується на її ціннісних орієнтаціях. Вона проявляється в усвідомленні причинно-наслідкових зв'язків власних дій, здатності контролювати свою поведінку та розумінні власного впливу на зміни як у власному житті, так і в суспільстві загалом [10].

Таким чином, у психологічному контексті відповідальність розглядається не лише як зовнішнє виконання обов'язків, а передусім як внутрішня характеристика особистості, що пов'язана з її самосвідомістю, моральними цінностями, здатністю до самоконтролю та усвідомлення наслідків власної поведінки.

Узагальнення психологічних підходів до розуміння відповідальності дозволяє зробити висновок, що, як і у філософії, у психології відповідальність найчастіше розглядається у тісному взаємозв'язку зі свободою особистості.

Свобода та відповідальність виступають взаємообумовленими категоріями, оскільки можливість вільного вибору передбачає готовність людини відповідати за власні рішення та їх наслідки.

Особливу увагу проблемі свободи та відповідальності приділяв В. Франкл – засновник логотерапії та індивідуально-екзистенційного підходу. У своїх працях він описував феномен «втечі у натовп», який особливо характерний для тоталітарних суспільств. Основною рисою тоталітарних режимів є жорсткий контроль над усіма сферами життя людини, коли влада визначає не лише поведінку особистості, а й її думки, цілі, прагнення та життєві орієнтири. У таких умовах людина змушена підкорятися зовнішній волі та позбавляється можливості вільного вибору [32].

На думку В. Франкла, людина часто «розчиняється» у натовпі для того, щоб уникнути особистої відповідальності, перекладаючи її на суспільство, владу або інші авторитети. Така позиція дозволяє людині не відстоювати власні права, переконання та життєву позицію, а пристосовуватися до загальноприйнятих норм і вимог. У результаті формується не відповідальна, а конформістська поведінка. Сам феномен «втечі у натовп» дослідник розглядав як прояв конформізму та відмови від особистісної свободи [56].

Таким чином, відсутність свободи вибору унеможливорює повноцінне формування відповідальності особистості. Водночас у подібних умовах може існувати лише зовнішня відповідальність, яка базується на прагненні отримати винагороду або уникнути покарання. Однак така відповідальність має формальний характер і не пов'язана з внутрішнім моральним усвідомленням. Саме тому у тоталітарному середовищі формується викривлене розуміння відповідальності.

В. Франкл фактично ототожнював свободу та відповідальність, вважаючи їх двома невід'ємними сторонами єдиного феномену. На його думку, свобода без відповідальності втрачає свій справжній зміст. Основним внутрішнім регулятором відповідальної поведінки дослідник вважав сумління людини. Саме сумління допомагає особистості приймати морально виважені рішення та відповідально діяти у різних життєвих ситуаціях [5].

Вчений також наголошував, що розуміння свободи та відповідальності формується у процесі пошуку людиною сенсу життя, який особливо активно відбувається у підлітковому та юнацькому віці. Саме в цей період закладаються основи Я-концепції, життєвих цінностей та спрямованості особистості. Тому, на думку В. Франкла, виховання має бути спрямоване насамперед на розвиток відповідальності, здатності до морального вибору та усвідомлення людиною власної свободи [5].

Аналізуючи проблему відповідальності у психологічній науковій літературі, варто звернути увагу на погляди Е. Фромм, зокрема його концепцію «позитивної» та «негативної» свободи. На думку дослідника, відповідальність належить до базових екзистенційних потреб людини. У структурі людського несвідомого закладена глибока потреба у встановленні зв'язків з іншими людьми, що проявляється у прагненні піклуватися про значущих осіб та брати відповідальність за їхнє благополуччя.

Е. Фромм вважав, що така потреба найбільш повно проявляється в альтруїстичній любові, оскільки справжня турбота про іншу людину передбачає готовність відповідати за її добробут та емоційний стан [13]. Отже, прагнення піклуватися про когось нерозривно пов'язане з прийняттям відповідальності за цю людину [16].

Крім того, дослідник розглядав відповідальність у тісному зв'язку зі свободою вибору. На його думку, відповідальність не може бути нав'язана людині зовнішнім примусом чи обов'язком. Вона виникає як внутрішня реакція особистості на потреби іншої людини, її звернення чи прохання. Людина сприймає ці потреби як власні, що спонукає її діяти відповідально. Саме тому Е. Фромм наголошував, що бути відповідальним означає бути вільним та готовим відгукнутися на потреби іншого [8; 33; 45].

Важливим для розуміння відповідальності є також підхід Д. Роттер, описаний у працях Д. Шульц. Згідно з теорією Дж. Роттера, поведінка людини значною мірою залежить від її локусу контролю – уявлення про те, що саме визначає події у її житті [45].

Науковець виокремлював два основні типи локусу контролю: зовнішній та внутрішній. Люди із зовнішнім локусом контролю схильні пояснювати події свого життя впливом зовнішніх обставин, випадку або дій інших людей, перекладаючи відповідальність на зовнішні чинники. Натомість особистості з внутрішнім локусом контролю вважають, що результати їхнього життя значною мірою залежать від власних рішень, дій та зусиль, а тому готові брати відповідальність на себе.

Дослідження Дж. Роттера показали, що люди з внутрішнім локусом контролю зазвичай мають вищий рівень самооцінки, є більш самостійними, впевненими у собі та успішнішими у різних сферах життя порівняно з особами із зовнішнім локусом контролю [54]. Таким чином, внутрішній локус контролю можна розглядати як важливу психологічну основу формування відповідальної поведінки особистості.

У своєму дослідженні М. Савчин звертає увагу на теорію Б. Скіннер, який пов'язував розвиток відповідальності з емоційними переживаннями особистості. На думку Б. Скіннера, сутність відповідальності найбільш повно проявляється в емоційно-мотиваційній сфері людини. Відповідно, зміни в емоційно-мотиваційному компоненті здатні впливати на поведінку особистості та характер її діяльності [54].

У своїх дослідженнях науковець доводив, що формуванню відповідальності сприяє залучення людини до самооцінювання власних вчинків і діяльності, а також переживання позитивних емоцій, пов'язаних із результатами відповідальної поведінки. Особливу увагу Б. Скіннер приділяв процесу виховання та взаємодії між педагогом і вихованцем. Він підкреслював, що педагог має створювати умови для емоційного переживання вихованцем власної причетності до змін як у внутрішньому світі, так і в навколишній дійсності [9].

Розглядаючи формування Я-концепції та Я-образу особистості, Б. Скіннер зазначав, що якщо відповідальність закріплюється у структурі Я-образу людини, то у випадках безвідповідальної поведінки в неї виникають негативні емоційні переживання, пов'язані зі зниженням самоповаги та самооцінки [12].

Досліджуючи емпатію як трансестетичний феномен, Т. Матюх аналізує підхід К. Роджерс до розуміння відповідальності. На думку К. Роджерса, відповідальність тісно пов'язана з розвитком емпатії, оскільки саме емпатійне ставлення до інших людей сприяє усвідомленню людиною себе як цілісної та повноцінної особистості, здатної брати відповідальність за вирішення власних проблем [14].

Т. Матюх наголошує, що емпатію не слід розглядати виключно у межах психотерапевтичної чи педагогічної взаємодії. Вона є важливим способом пізнання внутрішнього світу іншої людини, її переживань та життєвого досвіду. Аналізуючи емпатію як трансестетичний феномен, дослідниця звертає увагу на позицію К. Роджерса, який визначав емпатію як особливий спосіб співіснування з іншими людьми, здатність тонко відчувати емоційні та смислові відтінки внутрішнього світу іншої особистості [22].

Водночас важливою умовою емпатійного контакту є здатність людини розмежовувати власні емоційні переживання та переживання іншої особистості. У разі втрати такої диференціації може виникнути стан ідентифікації, коли людина надмірно ототожнює себе з іншою особою, переймає її емоційні стани та частково втрачає власну ідентичність.

У своїх дослідженнях К. Роджерс зазначав, що емпатійне спілкування включає декілька послідовних етапів: входження у внутрішній світ іншої людини, адаптацію до її переживань, рефлексивне осмислення отриманого досвіду та подальший вихід із внутрішнього світу іншого «Я» [24]. Таким чином, розвиток емпатії сприяє не лише глибшому розумінню інших людей, а й формуванню відповідального ставлення до себе та міжособистісної взаємодії.

Варто зазначити, що, на думку К. Роджерса, здатність людини вступати в емпатійний контакт свідчить не лише про її чутливість до переживань інших, а й про готовність бути відповідальною, активною та внутрішньо сильною особистістю. Емпатійне ставлення передбачає неупереджене сприйняття іншої людини, без осуду чи нав'язування власних оцінок. Саме відсутність прагнення засуджувати, на думку вченого, створює умови для

особистісного розвитку та духовного зростання людини [26].

Аналізуючи поняття емпатії у психології, Я. Чаплак наголошує, що емпатія є одним із ключових чинників формування альтруїстичної поведінки. Завдяки емпатії людина здатна поставити себе на місце іншого, зрозуміти його переживання, емоційний стан та усвідомити, як певні події впливають на його життя [35].

Дослідник зазначає, що чим вищим є рівень розвитку емпатії, тим сильніше в людини проявляється прагнення допомогти іншому у складній ситуації. Саме тому у психологічній науці емпатія часто розглядається у контексті альтруїстичної поведінки. На думку Я. Чаплака, справжній альтруїзм ґрунтується саме на емпатії, оскільки лише щире співпереживання іншій людині спонукає до безкорисливої допомоги [38].

В інших випадках зовні альтруїстична поведінка може мати прихований егоїстичний характер і бути спрямованою на отримання певної вигоди для себе. Такою вигодою може виступати очікування винагороди, прагнення викликати у людини почуття вдячності чи зобов'язання, а також бажання зберегти власний емоційний комфорт [15].

Отже, емпатія та здатність до встановлення емпатійних взаємин безпосередньо пов'язані з відповідальністю та активною життєвою позицією особистості. Справжній альтруїстичний вчинок можливий лише за умови щирого співпереживання іншій людині, а також готовності брати на себе відповідальність за те, що відбувається навколо. Усвідомлення власної причетності до суспільних процесів і прагнення позитивно впливати на них сприяють особистісному зростанню людини та становленню її як зрілої, морально відповідальної особистості.

Вітчизняний дослідник М. Савчин розглядав проблему відповідальності у контексті моральності та духовності особистості та розробив типологічний підхід до вивчення відповідальної поведінки. У своїй монографії Психологія відповідальної поведінки науковець виокремив декілька основних типів відповідальної поведінки [28].

Першим типом є духовна відповідальність, яка характеризується прагненням людини до добра, морального самовдосконалення та боротьби зі злом. Відповідальні вчинки у цьому випадку здійснюються незалежно від зовнішніх оцінок, особистих вигод чи ситуативних потреб.

Другий тип – інтегральна відповідальність-потреба – проявляється у здатності особистості брати відповідальність на себе та активно змінювати власну поведінку відповідно до моральних цінностей. У такому випадку людина здійснює моральний вибір не через почуття обов'язку, а через внутрішню потребу діяти відповідально.

Третім типом є виокремлена (вибіркова) відповідальність, за якої відповідальна поведінка проявляється лише у значущих для людини сферах діяльності, тоді як в інших життєвих ситуаціях вона може бути менш вираженою.

Четвертий тип – прагматична відповідальність – ґрунтується переважно на особистій вигоді, прагненні до самоствердження та досягнення власних цілей. Одним із її підтипів є статусна відповідальність, мотивом якої виступає бажання отримати певні соціальні переваги, визнання або винагороду.

П'ятий тип – невротична відповідальність – формується переважно під впливом страху невиконання обов'язків, осуду чи покарання.

Останнім типом дослідник визначає безвідповідальність, яка проявляється в уникненні людиною будь-яких обов'язків чи відповідальних рішень. М. Савчин поділяє її на два підтипи: псевдовідповідальність та психопатичну безвідповідальність [21].

Отже, запропонована М. Савчиним типологія демонструє складність і багатогранність феномену відповідальної поведінки, охоплюючи як позитивні, так і негативні форми її прояву. На думку науковця, відповідальна поведінка формується поступово у процесі розвитку особистості, а найвищим рівнем її прояву є духовна відповідальність [62].

Формування певного типу відповідальної поведінки залежить від морального вибору людини, її здатності переосмислювати власні дії та досвід,

що у подальшому спонукає особистість до більш усвідомленої та відповідальної поведінки.

Крім того, аналізуючи проблему відповідальної поведінки, М. Савчин наголошував на важливій ролі емпатії у процесі її формування. Науковець вважав, що сутність відповідальності найбільш повно відображається в емоційно-мотиваційній сфері особистості. Саме тому зміни емоційно-мотиваційного компонента можуть впливати на поведінку людини та спрямованість її діяльності. Психологічними чинниками виникнення відповідальності дослідник вважав систему цінностей особистості, емоційні переживання та усвідомлення значущості власних відповідальних дій [51].

Комплексний підхід до вивчення відповідальності у своїх наукових дослідженнях застосовував В. Прядеїн. На думку вченого, саме комплексний підхід дає змогу враховувати системний та міждисциплінарний характер дослідження особистості, що забезпечує глибоке та фундаментальне розуміння процесу формування відповідальності й інших особистісних якостей [63].

Дослідник наголошував, що такий підхід дозволяє вивчати механізми саморегуляції особистості та створює наукову основу для здійснення корекційної й виховної роботи. На його думку, фундаментальні дослідження відповідальності повинні охоплювати широкий спектр чинників, зокрема: особливості соціального середовища, професійної діяльності, етнопсихологічних характеристик, процесів формування та розвитку особистісних рис, природних і вікових особливостей людини, психологічної структури особистості, а також патопсихологічних аспектів розвитку.

В. Прядеїн підкреслював, що під час дослідження відповідальності необхідно враховувати вплив таких чинників, як сумління, моральні та правові норми, честь, ідеологія, а також почуття особистої та соціальної відповідальності. Саме ці компоненти значною мірою визначають поведінку людини та її здатність діяти відповідально [64].

Розглядаючи відповідальність у контексті свободи, науковець зазначав,

що в умовах тоталітарного режиму або соціального хаосу людина фактично позбавляється свободи вибору, а отже – і можливості повноцінно нести моральну відповідальність за свої дії. Особливо це стосується тих випадків, коли особистість сприймає нав'язані ззовні сценарії поведінки як безумовний наказ до дії. У такій ситуації вчинками людини починають керувати зовнішні сили, а не її власні моральні переконання.

На думку В. Прядеїна, надмірні соціальні обмеження та контроль з боку суспільства чи державних інституцій можуть породжувати у людини почуття апатії, безсилля та неможливості діяти відповідно до власних моральних принципів. Це, у свою чергу, сприяє формуванню безвідповідальної поведінки та викривленню моральних цінностей особистості [32].

Аналізуючи відповідальність у контексті державно-суспільних відносин, дослідник також наголошував, що держава, яка не несе відповідальності перед власними громадянами, не має морального права вимагати від них відповідальної поведінки. Відсутність можливості соціального вибору, на його думку, призводить до зниження рівня соціальної відповідальності у суспільстві. Водночас навіть у несприятливих соціальних умовах остаточний вибір – бути відповідальним чи безвідповідальним – залишається за самою людиною та її сумлінням [9].

Як уже зазначалося у нашому дослідженні, відповідальність у психологічній науці досить часто розглядається у тісному взаємозв'язку з мораллю та моральністю особистості. Значний внесок у вивчення цієї проблематики зробив соціальний психолог Ш. Шварц, який розробив модель прийняття рішень щодо морального вчинку [14].

У межах цієї моделі науковець виокремлював три основні складові. Перша пов'язана з усвідомленням людиною наслідків власних рішень та дій для інших людей у ситуації вибору між діяльністю та бездіяльністю. Друга складова передбачає визначення моральності вчинку через поєднання внутрішніх і зовнішніх чинників. Якщо людина здійснює вчинок добровільно та має можливість обрати інший варіант поведінки, такий вчинок може

розглядатися як моральний. Третя складова полягає у тому, що моральність поведінки оцінюється через її наслідки для оточуючих [26].

На думку Ш. Шварца, відповідальність людини за власні дії перед собою та іншими сприяє активізації моральних норм і цінностей особистості. Дослідник особливу увагу приділяв взаємозв'язку між відповідальністю та усвідомленням наслідків поведінки. Він вважав, що розуміння можливих наслідків власних вчинків для інших людей сприяє формуванню відповідальності, а сформована відповідальність, у свою чергу, допомагає людині прогнозувати результати власних дій. Таким чином, будь-яке рішення чи вчинок людини має певні наслідки, а моральний вибір здійснюється на основі цінностей особистості та врахування впливу власної поведінки на інших людей [26].

У контексті нашого дослідження важливо також звернути увагу на модель альтруїстичної поведінки, розроблену Ш. Шварцом, та її зв'язок із відповідальністю. Дана модель складається з чотирьох основних етапів і дев'яти структурних компонентів.

Перший етап пов'язаний з усвідомленням існування певної потреби та власної відповідальності за її вирішення. Для цього людина повинна отримати інформацію про наявність проблеми, усвідомити власні можливості щодо надання допомоги та визначити межі особистої відповідальності у процесі вирішення ситуації.

Другий етап характеризується формуванням почуття морального обов'язку та активізацією особистісних моральних норм, які можуть бути як стійкими, так і ситуативно актуалізованими.

Третій етап має оборонний характер і пов'язаний з оцінкою та переоцінкою можливих наслідків власної поведінки. Особистість співвідносить очікуваний результат із затратами власних ресурсів і зусиль. У разі невідповідності результату очікуванням людина може повторно переосмислювати ситуацію, переглядати межі власної відповідальності, значущість потреби чи відповідність своїх дій суспільним нормам.

Четвертий етап передбачає безпосереднє прийняття рішення про дію

або бездіяльність щодо допомоги іншій людині у вирішенні її проблеми [207].

Отже, аналіз моделі альтруїстичної поведінки Ш. Шварца дозволяє зробити висновок про тісний взаємозв'язок альтруїзму, відповідальності та моральних цінностей особистості. Беручи до уваги типологію відповідальної поведінки, запропоновану М. Савчин, можна стверджувати, що альтруїстичній особистості найбільшою мірою притаманні духовна відповідальність та інтегральна відповідальність-потреба, оскільки саме вони ґрунтуються на моральних цінностях, емпатії та прагненні діяти на благо інших людей [32].

Аналізуючи поняття відповідальності, слід зазначити, що більшість дослідників акцентують увагу на ролі цінностей у процесі прийняття відповідальних рішень та здійснення відповідальних вчинків. Саме система цінностей визначає здатність людини брати на себе відповідальність за власні дії, контролювати свою поведінку та усвідомлювати наслідки своїх вчинків перед собою, суспільством і оточуючими людьми.

У цьому контексті особливий інтерес становить теорія цінностей Ш. Шварца. На думку науковця, формування особистісних рис залежить від індивідуальних особливостей людини, її схильності до певних способів мислення та поведінки. Цінності при цьому виступають уявленнями про бажані цілі та є основними життєвими орієнтирами особистості.

Теорія цінностей Ш. Шварца включає десять базових цінностей, кожна з яких відображає певну мотиваційну мету. Дана концепція створює своєрідну систему життєвих орієнтирів людини та визначає структуру взаємозв'язків між різними цінностями. Відомою є також модель «кола цінностей Шварца», яка демонструє динамічний взаємозв'язок між основними ціннісними категоріями [12].

Особливої уваги заслуговують дослідження Дж. Капрара та Н. Айзенберг, які наголошували, що кожна із базових цінностей має значення для формування відповідальності та відповідальної поведінки особистості. Однак провідну роль у цьому процесі відіграє категорія самовизначення, яка включає універсалізм і доброзичливість.

Саме ці цінності пов'язані з такими характеристиками особистості, як узгодженість і послідовність поведінки. Завдяки стабільності поведінкових проявів людина здатна краще контролювати події власного життя та їх наслідки. Такий контроль, у свою чергу, сприяє формуванню відповідальності особистості. У своїх дослідженнях Дж. Капрара особливу увагу приділяв системі саморегуляції, вважаючи її одним із головних чинників, що визначають вибір людини діяти відповідально у певній ситуації [69].

Попередній аналіз психологічних досліджень дозволив нам зробити висновок, що альтруїстична поведінка є важливою складовою відповідальності. Основною метою альтруїзму виступає турбота про благополуччя інших людей, що неможливо без доброзичливості, співпереживання та емпатії.

Внутрішня відповідальність особистості забезпечує сталість і послідовність поведінки у різних життєвих ситуаціях. Саме вона дозволяє людині контролювати власні дії та їх наслідки не лише для себе, а й для свого соціального оточення.

1.2. Особливості формування відповідальності студентської молоді

Для визначення особливостей формування відповідальності студентської молоді доцільно насамперед проаналізувати зміст поняття «студентська молодь». У законодавстві України використовується поняття «здобувачі освіти», до яких належать «вихованці, учні, студенти, курсанти, слухачі, стажисти, аспіранти (ад'юнкти), докторанти та інші особи, які здобувають освіту за будь-яким видом і формою її здобуття» [7].

У Закон України «Про вищу освіту» подається більш конкретне визначення поняття «студент». Згідно із законом, студентами є особи, які зараховані до закладу вищої освіти з метою здобуття ступеня молодшого бакалавра, бакалавра або магістра [38].

Проведений аналіз таких нормативно-правових актів, як Закон України

«Про освіту», Закон України «Про вищу освіту» та Закон України «Про професійну (професійно-технічну) освіту», свідчить про відсутність чіткої диференціації між поняттями «учень» та «студент», особливо щодо осіб, які навчаються за освітньо-кваліфікаційним рівнем «молодший бакалавр». В одних нормативних документах такі здобувачі освіти визначаються як студенти, в інших – як учні.

У науковій літературі більш поширеним є поняття «студентство» [12]. У соціологічних дослідженнях студентство розглядається як особлива соціально-демографічна група, до якої належать особи, що навчаються у закладах вищої освіти та характеризуються спільністю інтересів, способу життя, вікових особливостей, а також специфічними психологічними характеристиками та ціннісними орієнтаціями [13].

Такі дослідники, як С. Бунаков та А. Петренко, спираючись на праці А. Власенко, визначають студентство як особливу соціальну групу, що формується з представників різних соціальних прошарків суспільства та характеризується специфічними умовами життя, праці, побуту, поведінки й психології. Головним видом діяльності студентства є здобуття знань, професійна підготовка та формування готовності до майбутньої професійної діяльності у сфері виробництва, науки чи культури [11].

Провідною діяльністю студентської молоді виступає навчання, професійне самовизначення та підготовка до виконання майбутніх соціальних і професійних ролей у суспільстві. Варто зазначити, що слово «студент» походить від латинського *studens*, що означає «той, хто старанно працює», «навчається» або «ретельно займається» [13].

Отже, на основі проведеного аналізу можемо визначити студента як особу, яка навчається у закладі вищої освіти з метою здобуття професійних знань, оволодіння певною спеціальністю та підготовки до майбутньої професійної діяльності.

Для більш ґрунтовного розуміння особливостей формування відповідальності студентської молоді важливим є також аналіз поняття «молодь». Згідно з

Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні», молоддю вважаються громадяни України віком від 14 до 35 років [39]. Як бачимо, визначений законодавством віковий діапазон є досить широким і охоплює різні етапи особистісного та соціального розвитку людини.

Вітчизняна дослідниця О. Шиян звертає увагу на те, що об'єднання в межах поняття «молодь» осіб віком від 14 до 35 років поєднує дві суттєво відмінні групи: неповнолітніх підлітків та дорослих молодих людей [53]. На основі аналізу українського законодавства науковиця пропонує поділяти молодь на декілька підгруп.

До першої групи належать особи віком 14–18 років, які мають неповну цивільну правоздатність і належать до категорії неповнолітніх. До цієї категорії відноситься переважно учнівська молодь, яка навчається у закладах загальної середньої освіти, ліцєях та інших навчальних установах.

Другу групу становлять молоді люди віком 18–35 років, які вже мають повний обсяг цивільної правоздатності та належать до категорії молодих громадян. Оскільки цей віковий проміжок також є досить широким, його додатково поділяють на окремі підгрупи: студентську молодь, молодь, яка поєднує навчання з професійною діяльністю, а також молодих батьків [53].

Інший український науковець – М. Мельник – розглядає молодість як період, що включає три основні етапи розвитку. Перший етап – період пошуку, під час якого молода людина визначає власний життєвий шлях, професійні інтереси та цілі. Другий етап – період інтеграції у суспільство, що характеризується початком трудової діяльності та включенням особистості у сферу суспільно корисної праці. Третій етап визначається як період інтенсивної творчої діяльності та професійної самореалізації [53].

Отже, молодь є неоднорідною соціальною групою, яка охоплює різні вікові категорії та етапи розвитку особистості. Саме тому процес формування відповідальності студентської молоді має свої специфічні особливості, зумовлені віковими, психологічними, соціальними та професійними чинниками.

Відповідно до визначених вікових періодів розподіляються й основні

види діяльності молоді. Так, у віці 14–17 років молода людина зазвичай визначається з майбутньою професією та обирає заклад освіти для її здобуття. Період 18–22 років найчастіше пов'язаний із здобуттям професійно-технічної або вищої освіти. У віці 23–25 років молодь, як правило, починає професійну діяльність, шукає перше місце роботи, набуває трудового досвіду, вирішує питання місця проживання та житлового забезпечення [53].

Водночас проведений аналіз законодавчих документів України свідчить, що сучасні освітні тенденції дещо змінюють традиційні вікові межі студентської молоді. Зокрема, особи віком 14–17 років уже можуть навчатися у коледжах після завершення базової середньої освіти, тобто фактично раніше визначаються з професійним напрямом підготовки.

Крім того, у Закон України «Про вищу освіту» зазначається, що студентом є особа, яка здобуває ступінь молодшого бакалавра, бакалавра чи магістра. Прийняття нового Закону України «Про освіту», відповідно до якого ступінь бакалавра визначається як завершений рівень вищої освіти, певною мірою зменшує кількість осіб, які продовжують навчання в магістратурі, а отже – і віковий діапазон студентства.

Разом із тим сучасні тенденції свідчать і про інший процес: магістратуру дедалі частіше обирають особи, які вже мають вищу освіту та професійний досвід і прагнуть здобути додаткові компетентності або змінити професійний напрям. Це, навпаки, сприяє розширенню вікових меж студентської молоді.

Отже, до студентської молоді ми відносимо осіб віком від 14 до 35 років, які навчаються у закладах вищої освіти та здобувають ступінь молодшого бакалавра, бакалавра або магістра. Особи старші 35 років, які навчаються у закладах вищої освіти, розглядаються як студенти, однак не належать до категорії студентської молоді.

Таким чином, на основі проведеного аналізу визначаємо студентську молодь як соціально-демографічну групу осіб віком від 14 до 35 років, які навчаються у закладах вищої освіти та здобувають ступінь молодшого бакалавра, бакалавра або магістра.

Враховуючи сучасні реалії України, слід зазначити, що переважна більшість молодих людей вступає до закладів вищої освіти після завершення повної загальної середньої освіти. Відповідно, на момент вступу їхній вік становить переважно 16–17 років. У зв'язку із запровадженням в Україні дванадцятирічної системи шкільної освіти цей віковий показник у перспективі може зміститися до 17–18 років. Закінчення навчання за освітнім ступенем бакалавра, відповідно, припадатиме приблизно на 21–22 роки.

Більшість дослідників, серед яких Л. Василенко, Л. Долинська, Е. Еріксон, І. Кулагіна, Г. Подоляк, В. Прядеїн, М. Савчин, О. Скрипченко, О. Сапогова та інші, відносять визначений віковий період до етапу молодості, юності, пізньої юності або ранньої дорослості. У багатьох дослідженнях цей період розглядається як перехідний етап від юності до ранньої дорослості та як важливий період становлення зрілої особистості.

У геронтологічній періодизації Дж. Біррен виокремлюється поняття «рання зрілість», яка охоплює віковий період від 17 до 25 років [20]. Проте цей термін використовується відносно рідко, оскільки критерії зрілості – фізична, інтелектуальна, соціальна, громадянська та психологічна – формуються нерівномірно та не збігаються у часі. Саме тому у науковій літературі частіше використовують поняття «молодість», «юність» або «рання дорослість».

Загалом одним із головних показників зрілості особистості вважається усвідомлення власної відповідальності. Зріла людина здатна брати відповідальність за власне життя, свої рішення та вчинки, усвідомлювати їх значення як для себе, так і для інших членів суспільства.

За періодизацією Е. Еріксон визначений нами віковий період охоплює етап юності та ранньої дорослості [20; 35; 56], а в окремих джерелах характеризується як молодість [24; 28; 44]. Саме цей період учений розглядав як центральний етап становлення особистості, оскільки він пов'язаний із переживанням кризи ідентичності, подолання якої значною мірою визначає подальший життєвий шлях людини та її перехід від фізіологічної до соціальної зрілості.

На думку Е. Еріксона, у віці приблизно від 17 до 20 років відбувається формування «ядра» особистісної ідентичності. Важливу роль у цьому процесі відіграє включення молодшої людини у різні соціальні інститути та суспільне життя, а також усвідомлення власної причетності до них. Ідентичність дослідник розглядав як психосоціальну тотожність, що дає людині можливість приймати себе, усвідомлювати власне місце у суспільстві та гармонійно вибудовувати взаємини з навколишнім середовищем. Формування ідентичності при цьому пов'язується з внутрішнім прагненням особистості до цілісності та самовизначення [16; 25].

До основних складових такої цілісності Е. Еріксон відносив індивідуальність і відчуття власної унікальності; тотожність та цілісність особистості, що проявляються у внутрішній рівновазі між минулим, теперішнім і майбутнім «Я»; відчуття осмисленості життя; а також внутрішню гармонію та єдність особистості [15; 46].

Крім того, сформована ідентичність визначає систему ціннісних орієнтацій людини, її життєві плани, готовність до прийняття соціальних ролей та формування відповідних моделей поведінки. Якщо ж процес становлення ідентичності залишається незавершеним, виникає ризик так званого «змішування ролей», коли людина не може визначити власне місце у суспільстві та сформувати чітку життєву позицію.

У віковому періоді від 20 до 25 років, за Е. Еріксоном, відбувається формування ідентичності у близьких міжособистісних стосунках. Вона проявляється у здатності людини до співпраці, встановлення глибоких емоційних та інтимних взаємин, створення сім'ї та побудови стабільних соціальних зв'язків. Формування такої ідентичності свідчить про усвідомлення особистістю власної відповідальності не лише за себе, свої рішення та вчинки, а й за інших людей, з якими вона вступає у близькі або колективні взаємини [56].

Згідно з теорією мотивації А. Маслоу, на різних етапах життя людини актуалізуються різні потреби [19]. У студентському віці важливого значення набуває потреба у приналежності, самореалізації та самоактуалізації. Саме

тому залучення студентської молоді до суспільно корисної діяльності відіграє важливу роль у процесі формування відповідальності особистості.

Беручи участь у вирішенні соціально значущих проблем, студентська молодь відчуває свою приналежність до певної соціальної групи, діяльність якої спрямована на позитивні суспільні зміни. Така діяльність створює умови для розкриття особистісного потенціалу молодій людині, що, у свою чергу, сприяє задоволенню потреби у самоактуалізації.

Водночас суспільно корисна діяльність забезпечує задоволення потреб не лише самого студента, а й осіб, на яких спрямована така діяльність. Наприклад, у процесі наставництва студент може допомагати підопічному у навчанні, сприяти його успішному складанню зовнішнього незалежного оцінювання та вступу до закладу вищої освіти. Таким чином, задовольняються як базові потреби особистості, так і потреби в розвитку та самореалізації.

Залучення студентської молоді до вирішення соціальних проблем сприяє усвідомленню власної значущості у суспільстві, формуванню відповідальності, моральних цінностей, активної громадянської позиції та соціальної зрілості. Крім того, у процесі взаємодії з різними категоріями населення молоді люди набувають важливого соціального досвіду та навичок міжособистісної взаємодії [18; 25].

На думку В. Франкл, у молодому віці провідною потребою особистості стає потреба у самоактуалізації, яка реалізується через пошук сенсу життя. Дослідник вважав сенс життя головним регулятором поведінки людини. Усвідомлення сенсу життя проявляється у свідомому ставленні до власних цілей, цінностей та прагнень, а також у спрямуванні діяльності на їх реалізацію. Сенс життя, за В. Франклом, пов'язаний з осмисленням того, що людина дає світові, що отримує від нього та яке ставлення обирає до обставин, які не може змінити, але здатна оцінити й переосмислити [33].

Важливе значення для формування відповідальності у студентському віці має і моральний розвиток особистості. Згідно з теорією Л. Колберг, саме у цей період відбувається становлення автономної моралі – найвищого рівня

морального розвитку. Автономна мораль передбачає, що моральні норми та принципи стають внутрішніми переконаннями особистості та виступають регуляторами її поведінки [20; 32; 55].

У своїй науковій праці О. Василенко аналізує теорію К. Хелкана щодо стадій формування відповідальності. Науковець виокремлює шість основних стадій розвитку відповідальності особистості.

Перша стадія – об’єктивна відповідальність – характеризується сприйняттям і прийняттям зовнішньо встановлених правил та норм поведінки. На цьому етапі людина ще не розрізняє внутрішні та зовнішні причини відповідальної поведінки.

Друга стадія – суб’єктивна відповідальність – проявляється у здатності особистості визнавати власні наміри та оцінювати їх моральний зміст.

Третя стадія – автономна суб’єктивна відповідальність – характеризується наявністю внутрішніх мотивів до здійснення певних дій та відносною незалежністю поведінки від зовнішніх впливів.

Четверта стадія визначає відповідальність як соціальну повинність. У цьому випадку поведінка людини зумовлюється почуттям обов’язку, а також розумінням необхідності дотримання правил і норм, прийнятих у певному соціальному середовищі.

П’ята стадія – відносна відповідальність – характеризується усвідомленням норм поведінки відповідно до власних потреб та моральних переконань.

Шоста стадія – обґрунтована відповідальність – передбачає усвідомлене прийняття моральних принципів, які дозволяють особистості самостійно приймати рішення та діяти відповідно до них.

Загалом сформованість відповідальності розглядається як один із головних показників моральної зрілості особистості [16].

Даний період життя також характеризується вступом молодшої людини до закладу вищої освіти та суттєвими змінами у способі життя. Для більшості студентської молоді саме цей етап пов’язаний із процесом сепарації від батьків, що створює умови для формування власного стилю життя, самостійності

та реалізації індивідуального сенсу життя.

У цей віковий період в емоційній сфері самосприйняття переважає над самореалізацією, оскільки молода людина ще не завжди здатна об'єктивно та критично оцінювати власну діяльність і особистісні можливості. Особливого значення набуває формування системи моральних, культурних та духовних цінностей, які забезпечують усвідомлення власного «Я» та особистісної ідентичності.

Більшість цінностей у цей період засвоюються молодою людиною як соціальний досвід, отриманий у процесі взаємодії з оточенням, а не створюються самостійно. Саме сприйняття та осмислення цих цінностей формують у студентської молоді відчуття власної значущості та приналежності до суспільства.

На думку О. Сапогова, до основних молодіжних цінностей належать матеріальні, соціально-політичні та духовні цінності. Серед соціально-політичних особливого значення набувають свобода, справедливість і рівність, тоді як духовні цінності пов'язані з освітою, наукою та мистецтвом [24].

Для цього вікового періоду характерним є також розвиток здатності до моральної саморегуляції та формування сумління. Молоді люди поступово перебирають на себе відповідальність за власне життя, рішення та вчинки, хоча не всі виявляються готовими повною мірою приймати таку відповідальність. Зміна звичного способу життя, нові соціальні ролі та умови навчання сприяють розвитку самостійності та відповідальної поведінки.

У цей період особистість починає глибше осмислювати життя, визначати власне місце у суспільстві, формувати життєві цілі та активно прагнути до їх реалізації. Водночас молода людина добровільно бере на себе відповідальність за взаємини з іншими людьми та соціальними інститутами.

Якщо ж особистість прагне лише пристосовуватися до зовнішніх обставин, це може свідчити про пасивність та звуження можливостей для самореалізації. У такому випадку основною метою стає збереження вже досягнутого соціального становища, що не відповідає природним потребам розвитку у молодому віці. Наслідком цього може бути поступова деградація особистості,

яка проявляється у зниженні мотивації, посиленні негативних емоцій, втраті інтересу до інтелектуального розвитку, появі заздрості, незадоволеності життям та необґрунтованих претензій до оточення.

Натомість для молоді більш характерними є прагнення до змін, нових досягнень та активного саморозвитку. Соціальна активність студентської молоді значною мірою визначається бажанням організувати власне життя, здобути професію, реалізувати себе у професійній діяльності, знайти близьких людей та посісти певне місце у референтних групах і соціальному середовищі [24].

Аналізуючи ціннісні орієнтири екзистенціалізму у контексті виховання особистості, Р. Сопівник наголошує на важливості життєвого вибору для подальшого становлення молодого людини та її поведінки. Усвідомлення власної відповідальності, на думку дослідника, сприяє формуванню активної соціальної позиції студентської молоді, орієнтує її діяльність на суспільно корисні цілі, стимулює участь у вирішенні соціально значущих проблем та готовність брати відповідальність як за власні вчинки, так і за добробут інших людей [33].

Отже, для визначеного нами вікового періоду характерними є такі особливості розвитку відповідальності, як формування особистісної ідентичності, системи ціннісних орієнтацій, моральності, світогляду та сумління, засвоєння нових соціальних ролей, пошук сенсу життя, професійне самовизначення, розвиток самостійності та прагнення до самореалізації. Саме у цьому віці особистість найбільш активно усвідомлює власну індивідуальність та формує відповідальне ставлення до життя.

Відповідальність у студентському віці виступає одним із ключових регуляторів поведінки молодого людини. Здатність брати відповідальність за власний життєвий вибір, рішення та вчинки не лише перед собою, а й перед іншими людьми, сприяє більш успішній самореалізації, побудові гармонійних міжособистісних стосунків та розвитку зрілої особистості. Формування відповідальної поведінки у цей період суттєво впливає на становлення світогляду, моральних цінностей і життєвих орієнтирів людини.

Висновки до першого розділу

Узагальнюючи результати теоретичного аналізу наукової літератури, можемо зробити висновок, що поняття відповідальності є складним, багатовимірним і міждисциплінарним феноменом, який досліджується у філософії, психології, педагогіці, соціології та правознавстві. Відповідальність розглядається не лише як виконання певних обов'язків або дотримання соціальних норм, а насамперед як внутрішня моральна характеристика особистості, що визначає її здатність усвідомлювати наслідки власних дій, контролювати поведінку та відповідати за прийняті рішення перед собою і суспільством.

Аналіз філософських підходів дозволив встановити, що відповідальність тісно пов'язана зі свободою, моральністю, сумлінням та світоглядом особистості. У більшості філософських концепцій свобода виступає необхідною умовою відповідальності, оскільки лише вільний моральний вибір дає можливість людині бути справжнім суб'єктом власних вчинків. Водночас свобода без відповідальності втрачає свій моральний зміст, а відповідальність без свободи стає формальною та зовнішньо нав'язаною. Значну увагу даній проблемі приділяли І. Кант, Г. Йонас, В. Петрушенко та інші дослідники, які розглядали відповідальність як основу морального розвитку людини та важливу умову гармонійного функціонування суспільства.

Установлено, що важливу роль у формуванні відповідальності відіграють моральні цінності, сумління, моральний вибір та внутрішня саморегуляція особистості. Саме сумління виступає внутрішнім моральним регулятором поведінки людини, який забезпечує усвідомлення добра і зла, оцінку власних вчинків та здатність нести відповідальність за їх наслідки. Відповідальність при цьому формується не лише під впливом зовнішнього соціального контролю, але й через внутрішнє прийняття моральних норм і цінностей.

У психологічній науковій літературі відповідальність найчастіше трактується як внутрішня саморегуляція та самодетермінація особистості, що ґрун-

тується на системі її цінностей, моральних переконань та здатності до усвідомлення причинно-наслідкових зв'язків власної поведінки. Дослідження В. Франкла, Е. Фромма, Дж. Роттера, Б. Скіннера, К. Роджерса, Ш. Шварца, М. Савчина та інших учених засвідчують, що відповідальність формується у процесі особистісного розвитку та залежить від рівня свободи, розвитку емпатії, моральності, самосвідомості, локусу контролю, емоційно-мотиваційної сфери та здатності до морального вибору.

Важливим результатом теоретичного аналізу стало встановлення тісного взаємозв'язку між відповідальністю, емпатією та альтруїстичною поведінкою. Дослідники наголошують, що справжня відповідальна поведінка неможлива без здатності співпереживати іншій людині, розуміти її потреби та бути готовим діяти на благо суспільства. Емпатія виступає важливим психологічним механізмом формування відповідальності, оскільки сприяє розвитку моральної саморегуляції, доброзичливості та готовності допомагати іншим.

Аналіз типології відповідальної поведінки М. Савчина дозволив зробити висновок про багатогранність проявів відповідальності. Відповідальна поведінка може мати духовний, інтегральний, вибірковий, прагматичний або невротичний характер. Найвищим рівнем розвитку відповідальності дослідник вважає духовну відповідальність, яка базується на моральних цінностях, внутрішній свободі, сумлінні та прагненні діяти відповідно до загальнолюдських ідеалів.

У результаті дослідження встановлено, що формування відповідальності значною мірою залежить від системи цінностей особистості. Особливу роль у цьому процесі відіграють такі цінності, як доброзичливість, універсалізм, справедливість, свобода, гуманізм та самовизначення. Саме вони забезпечують узгодженість поведінки людини, її здатність контролювати власні дії та усвідомлювати їх наслідки для себе й оточуючих.

Проведений аналіз дозволив визначити студентську молодь як особливу соціально-демографічну групу осіб віком від 14 до 35 років, які навчаються у закладах вищої освіти та здобувають ступінь молодшого бакалавра,

бакалавра або магістра. Провідною діяльністю студентської молоді є навчання, професійне самовизначення та підготовка до виконання майбутніх соціальних і професійних ролей. Саме у студентському віці відбуваються важливі процеси становлення особистості, формування світогляду, системи цінностей, моральних переконань та життєвих орієнтирів.

Встановлено, що період студентської молодості є надзвичайно важливим для розвитку відповідальності, оскільки саме у цей час формуються ідентичність особистості, самостійність, внутрішня свобода, моральна саморегуляція та здатність до усвідомленого життєвого вибору. Вступ до закладу вищої освіти, набуття нових соціальних ролей, процес сепарації від батьків, професійне самовизначення та пошук сенсу життя сприяють розвитку відповідального ставлення до власного життя, діяльності та взаємин з іншими людьми.

З'ясовано, що важливими психологічними чинниками формування відповідальності студентської молоді виступають розвиток емпатії, моральних цінностей, внутрішнього локусу контролю, саморегуляції, соціальної активності, здатності до морального вибору та усвідомлення власної значущості у суспільстві. Формування відповідальності у студентському віці сприяє становленню активної громадянської позиції, готовності до самореалізації, професійного розвитку та соціально корисної діяльності.

Отже, відповідальність є інтегральною морально-психологічною характеристикою особистості, що визначає її здатність свідомо регулювати власну поведінку, здійснювати моральний вибір, передбачати наслідки своїх вчинків та відповідати за них перед собою й суспільством. Формування відповідальності студентської молоді є важливим чинником становлення зрілої, моральної, соціально активної та професійно компетентної особистості, здатної до ефективної самореалізації та конструктивної взаємодії у сучасному суспільстві.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОЛОДІ

2.1. Організація та методики психологічних особливостей формування відповідальності у молоді

Актуальність дослідження психологічних особливостей формування відповідальності у молоді зумовлена сучасними суспільними трансформаціями, що відбуваються в Україні та світі загалом. Сьогодні суспільство потребує соціально зрілої, морально свідомої, активної та відповідальної молоді, здатної приймати самостійні рішення, нести відповідальність за власні дії, здійснювати моральний вибір та ефективно взаємодіяти із соціальним середовищем. Особливого значення проблема відповідальності набуває в умовах соціально-економічної нестабільності, глобалізаційних процесів, інформаційного перенасичення, воєнних викликів, трансформації ціннісних орієнтирів та зростання рівня психологічної напруги у суспільстві. У таких умовах саме відповідальність виступає одним із ключових чинників збереження соціальної стабільності, моральності та громадянської активності молодого покоління [27].

Проблема формування відповідальності є особливо актуальною для молоді, оскільки саме цей віковий період характеризується активним становленням особистості, формуванням світогляду, системи цінностей, моральних переконань, професійного самовизначення та життєвих орієнтирів. Молодь перебуває на етапі переходу від залежності до самостійності, набуває нових соціальних ролей, вчиться приймати важливі життєві рішення та нести відповідальність за їх наслідки. Саме у цей період відбувається інтенсивний розвиток самосвідомості, рефлексії, моральної саморегуляції, внутрішнього локусу контролю та здатності до усвідомленого морального вибору.

Сучасні суспільні реалії України значно посилюють необхідність дослідження проблеми відповідальності молоді. Воєнний стан, соціальні потрясіння, вимушене переселення, економічна нестабільність, руйнування звичних моделей соціальної взаємодії, постійний інформаційний тиск та психологічна напруга суттєво впливають на емоційний стан і поведінку молодих людей. У таких умовах молодь нерідко стикається з кризою цінностей, невизначеністю майбутнього, зниженням мотивації до саморозвитку та відповідальної поведінки. Водночас саме молоде покоління сьогодні виступає активним суб'єктом суспільних змін, волонтерської діяльності, громадянської активності та соціальної підтримки, що актуалізує потребу у формуванні внутрішньої відповідальності, моральної зрілості та соціальної свідомості [48].

Актуальність дослідження посилюється також тим, що сучасна молодь перебуває під потужним впливом цифрового середовища та соціальних мереж, які суттєво трансформують процес соціалізації особистості. Інформаційний простір часто формує поверхневність сприйняття, емоційну нестійкість, залежність від зовнішнього схвалення, конформізм та уникнення особистої відповідальності. Водночас розвиток відповідальності передбачає здатність до самостійного мислення, критичної оцінки ситуацій, усвідомлення наслідків власних дій та готовність діяти відповідно до моральних принципів навіть у складних життєвих умовах.

Проблема формування відповідальності молоді має важливе значення і для системи освіти. Заклади вищої освіти сьогодні повинні не лише забезпечувати професійну підготовку майбутніх фахівців, але й сприяти формуванню морально зрілої, соціально активної та відповідальної особистості. Саме у студентському віці закладаються основи професійної етики, громадянської позиції, готовності до самореалізації та соціально корисної діяльності. Від рівня сформованості відповідальності залежить здатність молодої людини до ефективної професійної діяльності, конструктивної міжособистісної взаємодії, прийняття самостійних рішень та успішної адаптації у суспільстві [53].

Наукова актуальність дослідження зумовлена також недостатньою розробленістю проблеми психологічних особливостей формування відповідальності саме у сучасної молоді в умовах суспільних трансформацій. Незважаючи на значну кількість досліджень, присвячених проблемі відповідальності, потребують подальшого вивчення психологічні чинники, механізми та особливості її формування у молодіжному середовищі, взаємозв'язок відповідальності з моральними цінностями, емпатією, локусом контролю, саморегуляцією, соціальною активністю та особистісною зрілістю. Особливої уваги потребує емпіричне дослідження відповідальності молоді в умовах сучасних соціальних викликів та змін.

Практична значущість дослідження полягає у можливості використання його результатів у діяльності закладів освіти, психологічних служб, молодіжних центрів та громадських організацій з метою розробки програм психологічного супроводу, тренінгів та корекційно-розвивальних заходів, спрямованих на формування відповідальної поведінки молоді, розвитку моральної самосвідомості, соціальної активності та внутрішньої відповідальності.

Отже, актуальність теми дослідження зумовлена необхідністю всебічного вивчення психологічних особливостей формування відповідальності у молоді як важливої умови становлення зрілої, моральної, соціально активної та психологічно стійкої особистості, здатної до свідомої самореалізації та конструктивної діяльності в сучасному суспільстві.

З метою вивчення психологічних особливостей формування відповідальності у молоді нами було організовано та проведено емпіричне дослідження на базі Білоцерківського національного аграрного університету. У дослідженні взяли участь 112 студентів спеціальності «Психологія», які навчаються за освітнім ступенем бакалавра. Вибір саме студентської молоді психологічного напрямку підготовки зумовлений тим, що майбутня професійна діяльність психолога безпосередньо пов'язана з високим рівнем особистісної, моральної та професійної відповідальності, здатністю до саморегуляції, емпатії, усвідомлення наслідків власних дій та прийняття відповідальних

рішень.

Організація емпіричного дослідження передбачала створення належних психологічних та методичних умов для отримання достовірних результатів. Дослідження проводилося у добровільній формі із дотриманням принципів конфіденційності, анонімності та етичних норм психологічної науки. Учасники були поінформовані про мету дослідження, особливості його проведення та можливість вільної участі без будь-якого примусу.

До вибірки увійшли студенти різних курсів навчання віком переважно від 18 до 22 років, що відповідає періоду активного становлення особистості, формування світогляду, моральних цінностей, професійного самовизначення та відповідальної поведінки. Саме цей віковий період є особливо значущим для дослідження відповідальності, оскільки у молодій людини активно розвиваються самосвідомість, внутрішній локус контролю, здатність до морального вибору та усвідомлення власної ролі у суспільстві.

Під час організації дослідження особлива увага приділялася вивченню психологічних чинників, що впливають на формування відповідальності студентської молоді, зокрема моральних цінностей, рівня саморегуляції, емпатії, соціальної активності, особливостей міжособистісної взаємодії та готовності брати відповідальність за власні вчинки й рішення.

Проведене емпіричне дослідження дозволило отримати цінний фактичний матеріал щодо особливостей розвитку відповідальності у студентській молоді, визначити рівень сформованості відповідальної поведінки, виявити психологічні закономірності та специфіку прояву відповідальності у майбутніх психологів.

У ході емпіричного дослідження психологічних особливостей формування відповідальності у молоді було використано авторську анкету, спрямовану на вивчення особливостей залучення студентської молоді до наставницької діяльності та визначення її впливу на формування відповідальної поведінки, моральних цінностей, соціальної активності й особистісної зрілості майбутніх фахівців (додаток А).

Анкетування було одним із основних методів збору емпіричних даних, оскільки саме анкета дозволяє отримати значний обсяг інформації щодо суб'єктивних переживань, поглядів, переконань, мотивації та особливостей поведінки респондентів. Використання даного методу надало можливість дослідити ставлення студентської молоді до відповідальності, виявити особливості її прояву у соціальній взаємодії та проаналізувати вплив наставництва на розвиток відповідальної поведінки.

Розроблена анкета містила як закриті, так і відкриті запитання, що дозволило отримати не лише кількісні показники, а й якісну характеристику досліджуваного феномену. Закриті запитання були спрямовані на визначення рівня сформованості відповідальності, ставлення респондентів до наставництва, оцінки значущості окремих моральних якостей, а також на виявлення особливостей їхньої відповідальної поведінки. Відкриті запитання дозволили учасникам більш детально описати власний досвід наставницької діяльності, розкрити особистісне розуміння відповідальності, визначити чинники, що впливають на її формування, а також висловити власні рекомендації щодо розвитку відповідальності студентської молоді у закладах вищої освіти.

Структурно анкета складалася з декількох змістових блоків. Перший блок був спрямований на збір загальної інформації про досвід наставницької діяльності респондентів: тривалість наставництва, особливості взаємодії з підопічними, мотивацію участі у наставництві. Другий блок містив запитання, пов'язані з оцінкою впливу наставництва на формування відповідальності, усвідомлення власної соціальної значущості та змін у поведінці після участі у наставницькій діяльності. Окремий блок анкети був присвячений вивченню особистісних якостей наставника, де респондентам пропонувалося проранжувати такі характеристики, як відповідальність, емпатійність, чесність, справедливість, самоконтроль, рефлексивність, незалежність, мужність та інші моральні якості.

Особлива увага в анкеті приділялася дослідженню психологічних

чинників формування відповідальності студентської молоді. Респондентам пропонувалося визначити, які саме види діяльності у закладі вищої освіти найбільше впливають на розвиток відповідальності, зокрема участь у волонтерських проєктах, соціальних ініціативах, наставництві, громадській діяльності, вивченні професійно орієнтованих дисциплін тощо.

Останній блок анкети містив соціально-демографічні запитання, необхідні для характеристики вибірки дослідження: стать, вік, курс навчання, спеціальність, назва факультету та закладу вищої освіти.

Проведення анкетування здійснювалося із дотриманням етичних принципів психологічного дослідження. Участь респондентів була добровільною та анонімною. Перед початком опитування учасникам було пояснено мету дослідження, гарантувалася конфіденційність отриманої інформації та наголошувалося, що результати будуть використані виключно в узагальненому вигляді для наукових цілей.

Використання анкети у ході емпіричного дослідження дозволило отримати комплексну інформацію щодо психологічних особливостей формування відповідальності студентської молоді, виявити специфіку впливу наставницької діяльності на розвиток відповідальної поведінки, моральних цінностей та соціальної активності молоді.

Також у ході емпіричного дослідження було використано методику «Діагностика мотивів відповідальної поведінки» (М. Савчин), спрямовану на вивчення мотиваційної структури відповідальної поведінки особистості. Використання даної методики дозволило визначити провідні мотиви, які спонукають студентську молодь до відповідальної поведінки, а також дослідити психологічні особливості формування відповідальності у майбутніх фахівців [42].

Методика М. Савчина ґрунтується на розумінні відповідальності як складного морально-психологічного утворення, що формується під впливом системи цінностей, моральних переконань, соціального досвіду, емоційно-мотиваційної сфери та особистісної спрямованості людини. Основна увага у

методиці приділяється саме мотивам відповідальної поведінки, оскільки вони визначають характер діяльності особистості, особливості її взаємодії з оточуючими та готовність брати на себе відповідальність за власні вчинки, рішення і наслідки діяльності.

Методика містить систему тверджень, об'єднаних у десять основних груп мотивів відповідальної поведінки. Кожна група мотивів відображає окремий психологічний аспект відповідальності та дозволяє дослідити домінуючі спонукання особистості до відповідальної поведінки.

Першу групу становлять суспільні мотиви, які характеризують прагнення особистості діяти відповідно до моральних і суспільних норм, почуття обов'язку, небажання підводити інших людей та усвідомлення суспільної значущості виконуваних завдань. Дані мотиви відображають соціальну спрямованість особистості та її готовність дотримуватись суспільно прийнятих норм поведінки.

Друга група – мотиви морального самоствердження – пов'язана з прагненням особистості підтримувати позитивний образ себе в очах інших, заслужити повагу, визнання та довіру оточуючих. Відповідальна поведінка у цьому випадку виступає способом морального самоствердження та підтримання власного авторитету.

Третя група – мотиви самореалізації – відображає внутрішню зацікавленість особистості у виконанні завдань, прагнення реалізувати власні здібності, отримати задоволення від результатів діяльності, подолання труднощів та можливість проявити власне «Я». Такі мотиви свідчать про внутрішню вмотивованість відповідальної поведінки.

Четверта група представлена прагматичними мотивами, які характеризуються орієнтацією на особисту вигоду, кар'єрне зростання, матеріальну винагороду або очікування взаємної допомоги та підтримки від інших людей.

П'ята група – мотиви егоїстичного самоствердження – відображає прагнення особистості виділитися серед інших, бути в центрі уваги, демонструвати власні переваги або підтримувати престиж через відповідальну

поведінку.

До шостої групи належать неспецифічні мотиви, пов'язані зі страхом покарання, уникненням критики чи залежністю від інших людей. У цьому випадку відповідальна поведінка має переважно зовнішній характер і визначається впливом зовнішніх чинників.

Сьома група – мотиви самопізнання – характеризує прагнення особистості перевірити власні можливості, силу волі, характер, порівняти себе з іншими та переконатися у власних здібностях через виконання відповідальних завдань.

Восьма група – мотиви спілкування – відображає потребу особистості у взаємодії з іншими людьми, бажання уникнути ізоляції, підтримувати соціальні контакти та налагоджувати дружні стосунки у процесі відповідальної діяльності.

Дев'ята група – мотиви виховання інших – характеризує прагнення особистості бути прикладом для оточуючих, виховувати молодших, впливати на формування сумління та відповідальної поведінки інших людей.

Останню, десятю групу становлять духовні мотиви, що відображають найвищий рівень розвитку відповідальності. Вони пов'язані з прагненням творити добро, боротьбою зі злом, любов'ю до людей, духовними цінностями та релігійними переконаннями.

Методика дозволяє не лише визначити рівень сформованості відповідальної поведінки, але й встановити домінуючі мотиви відповідальності особистості, що є особливо важливим для дослідження студентської молоді. Аналіз отриманих результатів дає можливість простежити, які саме психологічні чинники найбільше впливають на формування відповідальності майбутніх фахівців, а також виявити співвідношення внутрішніх і зовнішніх мотивів відповідальної поведінки.

Використання методики М. Савчина у нашому дослідженні дозволило комплексно дослідити мотиваційну сферу відповідальної поведінки студентської молоді, виявити особливості прояву відповідальності у майбутніх психологів та визначити психологічні умови формування внутрішньої відповідальності особистості.

2.2. Аналіз та інтерпретація результатів дослідження психологічних особливостей формування відповідальності у молоді

Аналіз результатів анкетування дозволив виявити особливості ставлення студентської молоді до наставницької діяльності, визначити її вплив на розвиток відповідальної поведінки, моральних цінностей, соціальної активності та особистісної зрілості.

Аналіз відповідей на перше запитання анкети показав, що найбільша кількість респондентів здійснювала наставницьку діяльність упродовж 2025–2026 років. Так, 58,0% студентів зазначили, що брали участь у наставницькій діяльності саме у цей період, 27,7% – у 2023 році, ще 14,3% респондентів зазначили, що мали досвід наставництва у попередні роки. Отримані результати свідчать про зростання залученості студентської молоді до соціально активної та наставницької діяльності в умовах сучасних суспільних викликів.

Дослідження віку підопічних показало, що переважно наставницька допомога надавалася дітям та підліткам віком від 12 до 17 років (64,3%). Ще 21,4% респондентів працювали з молоддю віком 18–20 років, а 14,3% – з дітьми молодшого шкільного віку. Такі результати свідчать про орієнтацію наставницької діяльності студентської молоді на підтримку підлітків та молоді, які перебувають на етапі особистісного становлення та потребують соціальної й емоційної підтримки.

Аналіз статі підопічних показав, що 61,6% наставників взаємодіяли переважно з особами жіночої статі, а 38,4% – чоловічої. Це може пояснюватися більшою активністю дівчат у соціальних та комунікативних формах взаємодії.

Відповідаючи на запитання щодо інституції, де навчалися або проживали підопічні, 42,0% респондентів зазначили заклади загальної середньої освіти, 26,8% – центри соціально-психологічної підтримки, 18,8% – заклади фахової передвищої освіти, а 12,4% – дитячі будинки, гуртожитки або

інші соціальні установи. Отримані результати демонструють широкий спектр соціального залучення студентської молоді.

Аналіз тривалості наставницької діяльності засвідчив, що 39,3% студентів брали участь у наставництві менше одного року, 31,3% – один рік, 17,0% – більше року, а 12,4% – два роки і більше. Це свідчить про поступове формування стабільної мотивації до наставницької діяльності та готовності молоді до тривалої відповідальної взаємодії.

Відповіді на запитання щодо мотивації участі у наставництві дозволили виокремити декілька провідних мотивів. Найбільш поширеними були бажання допомагати іншим людям (76,8%), прагнення отримати новий соціальний досвід (63,4%), потреба у самореалізації (58,0%), бажання бути корисним суспільству (55,4%) та прагнення до особистісного розвитку (49,1%). Менша частина респондентів вказувала на професійний інтерес (34,8%) та бажання здобути практичний досвід для майбутньої професійної діяльності (28,6%) (таблиця 2.1).

Таблиця 2.1

Провідні мотиви участі студентської молоді у наставництві

Мотив	% респондентів
Бажання допомагати іншим	76,8
Отримання нового соціального досвіду	63,4
Самореалізація	58,0
Бажання бути корисним суспільству	55,4
Особистісний розвиток	49,1
Професійний інтерес	34,8
Отримання практичного досвіду	28,6

Аналіз відповідей на сьоме запитання анкети показав, що участь у наставництві позитивно вплинула на особистісний розвиток студентської молоді. Так, 71,4% респондентів зазначили, що стали більш відповідальними та самостійними, 64,3% – навчилися краще розуміти інших людей, 58,0% – розвинули комунікативні навички, 46,4% — підвищили впевненість у собі, а

39,3% – переосмислили власні життєві цінності та пріоритети.

Особливий інтерес становили результати ранжування особистісних якостей наставника. Найбільш значущими якостями студенти визначили відповідальність (середній ранг – 1,8), емпатійність (2,4), чесність (3,1), доброту (4,0) та справедливість (4,6). Найменш значущими респонденти вважали емоційність (10,2) та мужність (9,4). Отримані результати свідчать про домінування морально-етичних та соціально значущих характеристик у структурі уявлень студентської молоді про ефективного наставника.

Таблиця 2.2

Найбільш значущі особистісні якості наставника

Особистісна якість	Середній ранг
Відповідальність	1,8
Емпатійність	2,4
Чесність	3,1
Доброта	4,0
Справедливість	4,6
Самоконтроль	5,3
Рефлексивність	6,1
Незалежність	7,0
Розсудливість	7,5
Мужність	9,4
Емоційність	10,2

Аналіз відповідей на дев'яте запитання засвідчив, що 74,1% студентів вважають, що участь у наставництві дозволила їм усвідомити власну значущість у суспільно важливих змінах, 16,1% вагалися з відповіддю, а лише 9,8% не погодилися з цим твердженням. Отримані результати свідчать про позитивний вплив наставницької діяльності на формування активної громадянської позиції молоді.

На запитання щодо впливу наставництва на формування відповідальності 68,8% респондентів відповіли «так», 22,3% – «швидше так, ніж ні», 5,4% – «важко відповісти», а лише 3,5% обрали негативні відповіді. Аналогічні результати були отримані й щодо особистісного впливу наставництва: 66,1%

студентів зазначили, що наставництво безпосередньо сприяло розвитку їхньої відповідальності, ще 24,1% відповіли «швидше так, ніж ні» (таблиця 2.2).

Таблиця 2.3

Результати відповідей респондентів щодо впливу наставництва на формування відповідальності

Показник	Так (%)	Швидше так (%)	Важко відповісти (%)	Швидше ні (%)	Ні (%)
Наставництво сприяє формуванню відповідальності	68,8	22,3	5,4	2,1	1,4
Наставництво вплинуло на мою відповідальність	66,1	24,1	6,2	2,2	1,4

Аналіз відкритих відповідей на дванадцять запитань показав, що більшість студентів відзначали позитивні зміни у власній поведінці після участі у наставництві. Найчастіше респонденти зазначали підвищення організованості (58,9%), уважності до потреб інших людей (55,4%), відповідального ставлення до власних обов'язків (63,4%), уміння планувати діяльність (47,3%) та контролювати власні емоції (39,3%).

Відповідаючи на запитання щодо чинників формування відповідальності у закладі вищої освіти, студенти найчастіше називали волонтерську діяльність (71,4%), участь у соціальних проєктах (66,1%), наставництво (63,4%), приклад викладачів (58,9%), професійно орієнтовані дисципліни (49,1%) та участь у студентському самоврядуванні (42,0%).

Серед рекомендацій щодо покращення формування відповідальності студентської молоді найбільш поширеними були: активніше залучення студентів до волонтерських і соціальних проєктів (73,2%), організація тренінгів особистісного розвитку (58,0%), створення програм наставництва (55,4%), проведення психологічних практикумів (46,4%) та розвиток студентського самоврядування (39,3%).

Отримані результати емпіричного дослідження свідчать про позитивний

вплив наставницької діяльності на формування відповідальності студентської молоді. Встановлено, що участь у наставництві сприяє розвитку моральних цінностей, емпатії, соціальної активності, самостійності та внутрішньої відповідальності особистості.

Дослідження показало, що для студентської молоді найбільш значущими характеристиками наставника є відповідальність, емпатійність, чесність та справедливість, що свідчить про домінування морально-етичних орієнтирів у структурі особистісних цінностей молоді.

Визначено, що провідними мотивами участі студентів у наставницькій діяльності виступають альтруїстичні та соціально значущі мотиви: бажання допомагати іншим, бути корисним суспільству, реалізувати власний потенціал та отримати новий соціальний досвід.

Загалом результати анкетування підтверджують, що наставництво є ефективним засобом формування відповідальності студентської молоді, розвитку її соціальної зрілості, моральності та активної громадянської позиції.

З метою поглибленого вивчення психологічних особливостей формування відповідальності студентської молоді у ході емпіричного дослідження було використано методику «Діагностика мотивів відповідальної поведінки» М. Савчина.

Найвищі показники були отримані за шкалою суспільних мотивів. Так, високий рівень вираженості суспільних мотивів було виявлено у 68,7% респондентів, середній – у 24,1%, низький – лише у 7,2% студентів. Отримані результати свідчать про те, що для більшості досліджуваних характерними є почуття обов'язку, прагнення діяти відповідно до моральних норм, небажання підводити інших людей та усвідомлення соціальної значущості власної діяльності. Студенти-психологи переважно орієнтуються на соціально схвалювану поведінку та демонструють готовність брати відповідальність за результати своєї діяльності.

Досить високими виявилися й показники мотивів морального самоствердження. Високий рівень даних мотивів було зафіксовано у 61,6%

респондентів, середній – у 29,5%, низький – у 8,9%. Це свідчить про те, що для студентської молоді важливим є підтримання позитивного образу себе, бажання заслужити довіру, повагу та визнання з боку інших людей. Відповідальна поведінка у цьому випадку виступає не лише моральною нормою, а й способом особистісного самоствердження.

Аналіз мотивів самореалізації показав, що високий рівень даної групи мотивів характерний для 72,3% студентів, середній – для 21,4%, низький – для 6,3%. Отримані результати дозволяють зробити висновок, що значна частина студентської молоді пов'язує відповідальність із можливістю реалізувати власні здібності, досягти поставлених цілей, подолати труднощі та отримати задоволення від результатів діяльності. Саме внутрішня зацікавленість діяльністю виступає одним із ключових чинників відповідальної поведінки майбутніх психологів.

Дослідження прагматичних мотивів продемонструвало дещо нижчі результати. Високий рівень прагматичних мотивів було виявлено у 38,4% студентів, середній – у 42,0%, низький – у 19,6%. Це свідчить про те, що частина респондентів пов'язує відповідальну поведінку із можливістю досягнення особистої вигоди, кар'єрного успіху чи отримання певних соціальних переваг. Проте прагматична спрямованість не є домінуючою у структурі мотивів відповідальності студентської молоді.

Мотиви егоїстичного самоствердження виявилися менш вираженими. Високий рівень даної групи мотивів спостерігався лише у 18,7% респондентів, середній – у 36,6%, низький – у 44,7%. Це свідчить про те, що для більшості студентів відповідальна поведінка не є способом демонстрації власної переваги чи прагненням бути в центрі уваги.

Невисокими були також показники неспецифічних мотивів відповідальної поведінки. Високий рівень мотивів, пов'язаних зі страхом покарання, уникненням критики чи залежністю від інших, було виявлено лише у 14,3% студентів, середній – у 28,6%, низький – у 57,1%. Отримані результати свідчать про переважання внутрішньої, а не зовнішньої мотивації

відповідальної поведінки у студентської молоді.

Дослідження мотивів самопізнання показало, що високий рівень даної групи мотивів характерний для 58,0% респондентів, середній – для 30,4%, низький – для 11,6%. Це свідчить про прагнення студентів перевіряти власні можливості, силу волі, характер та здібності через виконання відповідальних завдань.

Аналіз мотивів спілкування засвідчив, що високий рівень даної групи мотивів мають 46,4% студентів, середній – 39,3%, низький – 14,3%. Отримані результати демонструють, що для значної частини молоді відповідальна діяльність виступає також способом встановлення соціальних контактів, взаємодії з іншими людьми та уникнення соціальної ізоляції.

Мотиви виховання інших виявилися достатньо значущими для студентської молоді. Високий рівень даної групи мотивів спостерігався у 54,5% респондентів, середній – у 33,0%, низький – у 12,5%. Більшість студентів прагнуть бути прикладом для інших людей, впливати на формування відповідальної поведінки молодших та демонструвати морально схвальні моделі поведінки.

Особливо високими були результати за шкалою духовних мотивів. Високий рівень духовної мотивації відповідальної поведінки було виявлено у 74,1% студентів, середній – у 19,6%, низький – лише у 6,3%. Отримані результати свідчать про те, що для більшості респондентів відповідальність тісно пов'язана з моральними та духовними цінностями, прагненням творити добро, допомагати іншим людям та діяти відповідно до гуманістичних принципів (таблиця 2.4).

Таблиця 2.4

Рівні вираженості мотивів відповідальної поведінки студентської молоді
за методикою М. Савчина

Група мотивів	Високий рівень (%)	Середній рівень (%)	Низький рівень (%)
Суспільні мотиви	68,7	24,1	7,2
Мотиви морального самоствердження	61,6	29,5	8,9

Продовження таблиці 2.4

Мотиви самореалізації	72,3	21,4	6,3
Прагматичні мотиви	38,4	42,0	19,6
Мотиви егоїстичного самоствердження	18,7	36,6	44,7
Неспецифічні мотиви	14,3	28,6	57,1
Мотиви самопізнання	58,0	30,4	11,6
Мотиви спілкування	46,4	39,3	14,3
Мотиви виховання інших	54,5	33,0	12,5
Духовні мотиви	74,1	19,6	6,3

Для більш детального аналізу нами було визначено домінуючі мотиви відповідальної поведінки студентської молоді (таблиця 2.5).

Таблиця 2.5

Домінуючі мотиви відповідальної поведінки студентської молоді

Мотив	% респондентів
Духовні мотиви	74,1
Мотиви самореалізації	72,3
Суспільні мотиви	68,7
Мотиви морального самоствердження	61,6
Мотиви самопізнання	58,0
Мотиви виховання інших	54,5
Мотиви спілкування	46,4
Прагматичні мотиви	38,4
Мотиви егоїстичного самоствердження	18,7
Неспецифічні мотиви	14,3

Результати дослідження за методикою «Діагностика мотивів відповідальної поведінки» М. Савчина дозволили встановити, що у структурі мотивації відповідальної поведінки студентської молоді домінують внутрішні моральні та духовні мотиви.

Найбільш вираженими виявилися духовні мотиви, мотиви самореалізації та суспільні мотиви, що свідчить про високий рівень моральної спрямованості студентів-психологів, їх прагнення діяти відповідно до гуманістичних цінностей, допомагати іншим людям, реалізовувати власний потенціал та бути соціально корисними.

Отримані результати також свідчать про достатньо високий рівень

сформованості внутрішньої відповідальності студентської молоді, оскільки зовнішньо зумовлені мотиви – неспецифічні мотиви та мотиви егоїстичного самоствердження – виявилися найменш вираженими.

Встановлено, що відповідальна поведінка студентської молоді значною мірою ґрунтується на моральних цінностях, прагненні до саморозвитку, самопізнання, духовного вдосконалення та соціальної взаємодії.

Загалом результати дослідження підтверджують, що студентська молодь характеризується переважанням внутрішньо мотивованої відповідальної поведінки, що є важливим показником особистісної зрілості, моральності та готовності до майбутньої професійної діяльності у сфері психології.

Висновки до другого розділу

У результаті проведеного емпіричного дослідження психологічних особливостей формування відповідальності у молоді було встановлено, що відповідальність є складним багатокomпонентним особистісним утворенням, формування якого залежить від системи моральних цінностей, мотиваційної сфери, соціального досвіду, рівня самосвідомості, соціальної активності та характеру міжособистісної взаємодії студентської молоді. Отримані результати підтвердили важливість дослідження відповідальності саме у студентському віці, оскільки цей період характеризується активним становленням особистості, формуванням світогляду, моральної саморегуляції, професійного самовизначення та внутрішньої позиції щодо власного життя і діяльності.

У ході дослідження було встановлено, що наставницька діяльність виступає важливим психологічним чинником формування відповідальної поведінки студентської молоді. Більшість респондентів позитивно оцінюють вплив наставництва на розвиток власної відповідальності, соціальної активності, самостійності, емпатії та моральної зрілості. Студенти зазначали, що

участь у наставництві сприяла усвідомленню власної соціальної значущості, розвитку здатності приймати рішення, відповідати за результати своєї діяльності та враховувати потреби інших людей. Отримані результати свідчать, що наставництво не лише формує навички соціальної взаємодії, але й виступає ефективним засобом розвитку внутрішньої відповідальності особистості.

Аналіз результатів анкетування показав, що провідними мотивами участі студентської молоді у наставницькій діяльності є альтруїстичні та соціально значущі мотиви: бажання допомагати іншим людям, бути корисними суспільству, реалізувати власний потенціал, здобути новий соціальний досвід та сприяти позитивним змінам у суспільстві. Це свідчить про достатньо високий рівень моральної спрямованості сучасної студентської молоді та її готовність до соціально відповідальної поведінки. Водночас отримані результати дозволяють стверджувати, що наставництво сприяє не лише розвитку відповідальності, а й формуванню активної громадянської позиції, моральних цінностей та професійної самосвідомості майбутніх фахівців.

Особливу увагу у дослідженні було приділено аналізу уявлень студентської молоді щодо особистісних якостей наставника. Встановлено, що найбільш значущими характеристиками наставника студенти вважають відповідальність, емпатійність, чесність, доброту, справедливість та самоконтроль. Це свідчить про домінування морально-етичних орієнтирів у структурі цінностей студентської молоді та розуміння відповідальності як важливої моральної якості особистості. Водночас менш значущими для респондентів виявилися егоцентричні та зовнішньо орієнтовані характеристики, що підтверджує тенденцію до переважання внутрішньої мотивації відповідальної поведінки.

Результати дослідження за методикою «Діагностика мотивів відповідальної поведінки» М. Савчина дозволили встановити, що у структурі мотивації відповідальної поведінки студентської молоді домінують духовні мотиви, мотиви самореалізації, суспільні мотиви та мотиви морального самоствердження. Це свідчить про те, що більшість студентів орієнтуються на гуманістичні цінності, прагнуть діяти відповідно до моральних норм,

реалізовувати власні здібності, бути соціально корисними та допомагати іншим людям. Для студентської молоді характерним є прагнення до особистісного розвитку, самопізнання, морального вдосконалення та соціальної активності.

Отримані результати також показали, що зовнішньо зумовлені мотиви відповідальної поведінки, зокрема прагматичні мотиви, мотиви егоїстичного самоствердження та неспецифічні мотиви, пов'язані зі страхом покарання чи залежністю від інших людей, мають значно нижчий рівень вираженості. Це дозволяє зробити висновок про достатньо високий рівень сформованості внутрішньої відповідальності студентської молоді. Відповідальна поведінка більшості респондентів ґрунтується не на зовнішньому контролі чи страху осуду, а на внутрішніх моральних переконаннях, усвідомленні власного обов'язку, прагненні до самореалізації та духовного розвитку.

Встановлено, що важливими психологічними чинниками формування відповідальності студентської молоді є волонтерська діяльність, участь у соціальних проєктах, наставництво, професійно орієнтоване навчання, приклад викладачів та участь у студентському самоврядуванні. Саме залучення молоді до соціально значущої діяльності сприяє розвитку самостійності, соціальної активності, моральної саморегуляції, внутрішнього локусу контролю та готовності брати відповідальність за власні рішення і вчинки.

Результати дослідження підтвердили, що формування відповідальності студентської молоді є багатогранним процесом, який охоплює розвиток моральної свідомості, ціннісних орієнтацій, саморегуляції, емпатії, соціальної зрілості та внутрішньої мотивації особистості. Відповідальність виступає важливим показником особистісної зрілості майбутніх психологів, їхньої готовності до професійної діяльності, ефективної взаємодії з іншими людьми та виконання соціально значущих функцій у суспільстві.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх використання у діяльності закладів вищої освіти, психологічних служб, молодіжних центрів та громадських організацій для розробки програм

формування відповідальної поведінки студентської молоді, розвитку моральної свідомості, соціальної активності та внутрішньої відповідальності особистості. Отримані результати можуть бути використані при створенні тренінгових програм, психологічних практикумів, наставницьких проєктів та програм соціально-психологічного супроводу молоді.

РОЗДІЛ 3

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МОЛОДІ

3.1. Групова робота як ефективна форма розвитку відповідальності у молоді

Сучасні суспільні трансформації, динамічні зміни соціального середовища, зростання психологічного навантаження та потреба у формуванні соціально зрілої особистості актуалізують проблему розвитку відповідальності молоді. Особливого значення ця проблема набуває у студентському віці, коли активно формуються світогляд, моральні цінності, професійна спрямованість, самосвідомість та готовність до виконання нових соціальних ролей. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває використання ефективних психолого-педагогічних засобів розвитку відповідальності студентської молоді. Однією з найбільш результативних форм такої роботи є групова робота, яка створює умови для активної взаємодії, самопізнання, рефлексії, розвитку соціальних навичок та формування внутрішньої відповідальності особистості.

Групова робота розглядається як організована форма психологічного та педагогічного впливу, що базується на взаємодії учасників групи, спільному виконанні завдань, обговоренні проблемних ситуацій, обміні досвідом та емоційною підтримкою. Саме в умовах групової взаємодії молода людина отримує можливість не лише усвідомити власну поведінку, а й побачити її вплив на інших людей, навчитися приймати відповідальні рішення, аналізувати наслідки власних дій та брати відповідальність за результати спільної діяльності [19].

Психологічна ефективність групової роботи пояснюється тим, що група виступає особливим соціальним середовищем, у якому формуються механізми саморегуляції, морального вибору, рефлексії та соціальної відповідаль-

ності. Під час групової взаємодії особистість навчається співпрацювати, дотримуватись правил, враховувати інтереси інших людей, контролювати власні емоції та поведінку. Водночас групова робота сприяє розвитку емпатії, комунікативних навичок, здатності до самоконтролю та відповідального ставлення до виконання спільних завдань.

Особливо важливим є те, що у груповій роботі відповідальність формується не через зовнішній примус чи контроль, а через внутрішнє усвідомлення власної значущості та необхідності дотримання моральних норм. Молодь поступово починає розуміти взаємозалежність між власними вчинками та психологічним кліматом групи, результативністю спільної діяльності, емоційним станом інших учасників. Саме тому групова взаємодія виступає важливим чинником формування внутрішньої відповідальності особистості.

У сучасній психологічній практиці групова робота реалізується у різних формах: соціально-психологічні тренінги, групові дискусії, психологічні практикуми, рольові та ділові ігри, тренінги особистісного зростання, волонтерські та наставницькі програми, групові проєкти, арттерапевтичні заняття тощо. Особливу ефективність у розвитку відповідальності молоді демонструють саме психологічні тренінги, оскільки вони поєднують емоційний, когнітивний та поведінковий компоненти особистісного розвитку.

Тренінгова форма роботи дозволяє створити безпечне психологічне середовище, у якому учасники можуть відкрито висловлювати власні думки, аналізувати життєві ситуації, усвідомлювати власні помилки та формувати нові моделі відповідальної поведінки. Під час тренінгів студенти набувають досвіду прийняття рішень, взаємодії у групі, вирішення конфліктних ситуацій, розвитку самоконтролю та рефлексії [20].

Ефективність тренінгової роботи у розвитку відповідальності пояснюється також активним залученням емоційної сфери особистості. Молодь не лише отримує теоретичні знання про відповідальність, а й безпосередньо переживає ситуації морального вибору, взаємної підтримки, довіри та відповідаль-

ності за спільний результат. Саме емоційне переживання ситуацій відповідальності сприяє глибшому засвоєнню моральних норм та формуванню внутрішньої мотивації відповідальної поведінки.

У процесі групової роботи важливого значення набуває розвиток рефлексії. Молоді люди навчаються аналізувати власні вчинки, оцінювати наслідки поведінки, усвідомлювати власну роль у групових процесах та відповідальність за прийняті рішення. Рефлексивний компонент дозволяє особистості перейти від зовнішньо зумовленої відповідальності до внутрішньої, заснованої на моральних переконаннях та самосвідомості.

Особливо ефективними у розвитку відповідальності студентської молоді є тренінги особистісного зростання та соціально-психологічні тренінги, оскільки саме вони створюють сприятливі психологічні умови для активного особистісного розвитку, самопізнання, формування моральної самосвідомості та набуття досвіду відповідальної поведінки у процесі безпосередньої міжособистісної взаємодії. На відміну від традиційних форм навчання, тренінгова робота передбачає активне включення учасників у практичну діяльність, що забезпечує не лише засвоєння теоретичних знань, а й формування стійких поведінкових навичок та внутрішньої мотивації до відповідальної діяльності.

Основною метою тренінгів особистісного зростання є формування навичок саморегуляції, розвиток внутрішнього локусу контролю, усвідомлення власних цінностей, життєвих цілей та мотивів поведінки, розвиток емпатії, моральності, соціальної активності та здатності до конструктивної взаємодії з іншими людьми. Такі тренінги спрямовані на формування внутрішньої відповідальності особистості, коли людина починає усвідомлювати себе активним суб'єктом власного життя, здатним самостійно приймати рішення та нести відповідальність за їх наслідки [32].

Особливого значення у процесі тренінгової роботи набуває розвиток внутрішнього локусу контролю. Молоді люди поступово починають усвідомлювати, що події їхнього життя значною мірою залежать від власних

рішень, поведінки, активності та ставлення до навколишнього світу. Формування внутрішнього локусу контролю сприяє розвитку самостійності, впевненості у собі, ініціативності, здатності до самоконтролю та відповідального ставлення до власної діяльності. Водночас знижується схильність перекладати відповідальність на інших людей чи зовнішні обставини.

Соціально-психологічні тренінги сприяють розвитку навичок міжособистісної взаємодії, відповідальної комунікації, конструктивного вирішення конфліктних ситуацій та здатності враховувати інтереси й потреби інших людей. Під час групової роботи учасники отримують можливість не лише висловлювати власну позицію, але й навчатися слухати інших, співпрацювати, домовлятися, підтримувати партнерські взаємини та брати відповідальність за спільний результат діяльності. Саме через взаємодію у групі формується усвідомлення взаємозалежності між власними вчинками та психологічним кліматом колективу, ефективністю спільної діяльності та емоційним станом інших учасників [52].

Важливим психологічним ефектом тренінгової роботи є розвиток здатності до морального вибору. У процесі виконання спеціально організованих вправ, аналізу проблемних ситуацій та моральних дилем студенти вчаться оцінювати власні вчинки, прогнозувати можливі наслідки своїх рішень, співвідносити поведінку з моральними нормами та цінностями. Молодь поступово починає усвідомлювати значущість відповідальності не лише перед собою, але й перед іншими людьми, суспільством та майбутньою професійною діяльністю.

Особливістю тренінгів особистісного зростання є їхня спрямованість на розвиток самосвідомості та рефлексії. Учасники отримують можливість глибше пізнати себе, власні сильні та слабкі сторони, особливості емоційного реагування, мотиви поведінки та систему життєвих цінностей. Розвиток рефлексії сприяє усвідомленню власної відповідальності за прийняті рішення, поведінку та міжособистісні стосунки. Завдяки цьому формується здатність до самоконтролю, саморегуляції та критичного аналізу власних вчинків.

У ході тренінгової роботи використовуються різноманітні інтерактивні вправи та методи, які забезпечують активне включення учасників у процес особистісного розвитку. Найбільш поширеними є групові дискусії, мозкові штурми, вправи на самопізнання, аналіз моральних дилем, рольові та ділові ігри, моделювання життєвих ситуацій, вправи на розвиток емпатії, саморефлексії, командної взаємодії та емоційного інтелекту.

Групові дискусії дозволяють учасникам відкрито обговорювати актуальні проблеми, висловлювати власні думки, аналізувати різні точки зору та вчитися аргументовано відстоювати власну позицію. У процесі дискусії формується здатність брати відповідальність за власні висловлювання, поважати позицію інших людей та конструктивно взаємодіяти у колективі.

Мозкові штурми сприяють розвитку творчого мислення, ініціативності та активності студентської молоді. Учасники навчаються спільно шукати способи вирішення проблем, генерувати нові ідеї та брати участь у колективному прийнятті рішень. Це формує навички відповідальної взаємодії та командної роботи [12].

Особливе значення мають вправи на самопізнання, оскільки вони допомагають молоді усвідомити власні життєві цінності, мотиви поведінки, особливості характеру та ставлення до себе й інших людей. Саме усвідомлення себе як активного суб'єкта власного життя виступає основою формування внутрішньої відповідальності.

Ефективним методом розвитку відповідальності є аналіз моральних дилем, під час якого учасники розглядають складні життєві ситуації, що потребують морального вибору. Такі вправи дозволяють студентам аналізувати наслідки різних рішень, оцінювати їх з позиції моральності, справедливості та відповідальності.

Рольові ігри та моделювання життєвих ситуацій створюють умови для практичного відпрацювання навичок відповідальної поведінки. Молодь отримує можливість пережити різні соціальні ролі, навчитися приймати

рішення у складних ситуаціях, контролювати емоції та нести відповідальність за власні дії у процесі взаємодії з іншими людьми.

Важливе місце у тренінговій роботі займають вправи на розвиток емпатії та командної взаємодії. Такі вправи сприяють формуванню здатності розуміти емоційний стан інших людей, враховувати їхні потреби, співпереживати та надавати підтримку. Розвиток емпатії безпосередньо пов'язаний із формуванням відповідальної поведінки, оскільки дозволяє особистості усвідомлювати наслідки власних вчинків для оточуючих [32].

Надзвичайно важливим елементом тренінгової роботи є обговорення результатів виконання вправ та рефлексивний аналіз пережитого досвіду. Саме процес рефлексії дозволяє учасникам усвідомити власні емоційні переживання, поведінкові реакції, труднощі у взаємодії з іншими людьми та особливості прийняття рішень. Учасники починають краще розуміти себе, власні мотиви та причини певної поведінки, що сприяє розвитку самосвідомості та внутрішньої відповідальності.

Таким чином, тренінги особистісного зростання та соціально-психологічні тренінги є ефективним засобом розвитку відповідальності студентської молоді, оскільки забезпечують комплексний вплив на когнітивну, емоційно-мотиваційну та поведінкову сфери особистості. Вони сприяють формуванню моральної зрілості, самостійності, здатності до морального вибору, розвитку емпатії, самоконтролю та готовності до відповідальної професійної і соціальної діяльності.

Ефективність групової роботи у формуванні відповідальності підтверджується результатами численних психологічних досліджень. Науковці зазначають, що систематична участь молоді у групових формах діяльності сприяє розвитку внутрішньої мотивації відповідальної поведінки, підвищенню рівня моральної свідомості, розвитку соціальної активності та формуванню стійких моральних переконань. Учасники тренінгових програм демонструють вищий рівень самоконтролю, емпатії, готовності до співпраці та відповідального ставлення до власної діяльності.

Важливо зазначити, що ефективність групової роботи значною мірою залежить від психологічного клімату групи, професійної компетентності тренера, рівня довіри між учасниками та активності самих студентів. Для формування відповідальності необхідно створити атмосферу психологічної безпеки, взаємоповаги, підтримки та відкритого спілкування. Саме за таких умов молода людина здатна усвідомити власні цінності, переосмислити власну поведінку та сформуванати внутрішню потребу діяти відповідально.

Особливого значення групова робота набуває у процесі професійної підготовки майбутніх психологів. Професійна діяльність психолога безпосередньо пов'язана з високим рівнем особистісної, моральної та професійної відповідальності. Саме тому розвиток відповідальності у студентів-психологів повинен здійснюватися не лише через засвоєння теоретичних знань, а й через активне включення у групову взаємодію, тренінгову діяльність, волонтерські та наставницькі проекти [55].

Таким чином, групова робота є однією з найбільш ефективних форм розвитку відповідальності студентської молоді. Вона забезпечує умови для формування внутрішньої відповідальності, моральної самосвідомості, саморегуляції, соціальної активності та особистісної зрілості. Використання тренінгових технологій у роботі зі студентською молоддю сприяє розвитку здатності до морального вибору, усвідомлення наслідків власних дій, формуванню активної громадянської позиції та готовності до відповідальної професійної діяльності.

3.2. Особливості впровадження соціально-психологічного тренінгу «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді»

У процесі дослідження психологічних особливостей формування відповідальності студентської молоді нами було розроблено та апробовано

авторський соціально-психологічний тренінг «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді».

Розробка тренінгової програми здійснювалася з урахуванням результатів теоретичного та емпіричного дослідження, відповідно до яких відповідальність розглядається як складне морально-психологічне утворення, що включає когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінковий та ціннісний компоненти. Основною ідеєю тренінгу стало створення психологічних умов для розвитку внутрішньої відповідальності студентської молоді через активізацію самопізнання, рефлексії, моральної самосвідомості, емпатії, соціальної активності та здатності до усвідомленого морального вибору.

Актуальність розробки тренінгу зумовлена тим, що сучасна студентська молодь перебуває в умовах постійних соціальних змін, високого рівня психологічного навантаження, необхідності швидкого прийняття рішень та відповідальності за власне майбутнє. Особливого значення проблема розвитку відповідальності набуває у професійній підготовці майбутніх психологів, професійна діяльність яких передбачає високий рівень моральної зрілості, самоконтролю, гуманістичної спрямованості та готовності відповідати за результати професійної взаємодії з людьми.

Метою тренінгу було формування та розвиток внутрішньої відповідальності студентської молоді, розвиток здатності до усвідомленого прийняття рішень, формування навичок морального вибору, саморегуляції, емпатії та відповідальної поведінки у міжособистісній взаємодії.

Відповідно до поставленої мети було визначено основні завдання тренінгової програми:

- формування у студентської молоді усвідомлення сутності відповідальності як важливої моральної якості особистості;
- розвиток внутрішньої мотивації відповідальної поведінки;
- формування навичок саморефлексії та самоаналізу власних вчинків;
- розвиток здатності прогнозувати наслідки власних рішень та дій;

- формування навичок морального вибору у складних життєвих ситуаціях;
- розвиток емпатії, толерантності та здатності до конструктивної взаємодії;
- підвищення рівня самоконтролю та емоційної саморегуляції;
- формування активної громадянської та соціальної позиції;
- розвиток навичок відповідальної командної взаємодії;
- сприяння усвідомленню власної ролі у суспільстві та професійній діяльності.

Особливістю розробленого тренінгу стало поєднання особистісно орієнтованого, діяльнісного та гуманістичного підходів. У процесі проведення занять основна увага приділялася не лише отриманню студентами теоретичних знань про відповідальність, а й формуванню емоційного досвіду відповідальної поведінки через практичну взаємодію, виконання групових вправ, розв’язання моральних дилем та рефлексію власних переживань.

Тренінгова програма була розрахована на студентську молодь віком 18–22 роки та реалізовувалася у груповій формі. Оптимальна кількість учасників однієї тренінгової групи становила 12–16 осіб, що забезпечувало ефективну міжособистісну взаємодію, можливість активної участі кожного учасника та створення сприятливого психологічного клімату.

Тривалість тренінгової програми становила 8 занять по 2 години кожне. Заняття проводилися один-два рази на тиждень, що забезпечувало поступовість формування навичок відповідальної поведінки та можливість осмислення отриманого досвіду між зустрічами.

Структурно тренінг складався з трьох основних блоків:

1. Інформаційно-пізнавальний блок. Основною метою даного блоку було формування уявлень студентської молоді про відповідальність, її психологічний зміст, види, механізми формування та значення у професійній і соціальній діяльності. Учасники ознайомлювалися з поняттями моральної

відповідальності, внутрішнього локусу контролю, саморегуляції, морального вибору та соціальної відповідальності.

2. Рефлексивно-особистісний блок. У межах даного блоку проводилася робота, спрямована на розвиток самопізнання, усвідомлення власних цінностей, мотивів поведінки та особливостей взаємодії з іншими людьми. Особлива увага приділялася розвитку рефлексії, аналізу життєвих ситуацій, усвідомленню відповідальності за власні рішення та їх наслідки.

3. Практично-діяльнісний блок включав вправи, спрямовані на формування навичок відповідальної поведінки у різних соціальних ситуаціях. Учасники виконували рольові ігри, вправи на прийняття рішень, командну взаємодію, вирішення конфліктних ситуацій, розвиток емпатії та навичок ефективного спілкування.

У ході тренінгу використовувалися різноманітні інтерактивні методи роботи: групові дискусії, мозкові штурми, психологічні вправи, рольові та ділові ігри, метод аналізу ситуацій, вправи на саморефлексію, командні завдання, елементи арттерапії та вправи на розвиток емоційного інтелекту.

Особливе значення у тренінговій роботі мало створення атмосфери психологічної безпеки, довіри та взаємоповаги між учасниками. На початку роботи групою були визначені основні правила взаємодії: добровільність участі, конфіденційність, безоціночне ставлення, повага до думок інших учасників, активність та щирість у виконанні вправ.

Важливою особливістю тренінгу було використання реальних життєвих ситуацій, пов'язаних із моральним вибором, відповідальністю за себе та інших, професійною етикою майбутнього психолога, міжособистісними конфліктами та соціальною взаємодією. Це дозволяло студентам переносити отриманий досвід у реальне життя та формувати практичні навички відповідальної поведінки.

Після завершення тренінгової програми учасники відзначали підвищення рівня усвідомлення власної відповідальності, розвиток навичок само-

контролю, здатності прогнозувати наслідки власних дій, покращення комунікативних навичок та більш відповідальне ставлення до навчальної, професійної й соціальної діяльності.

Таким чином, розроблений нами тренінг «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді» став ефективним засобом розвитку внутрішньої відповідальності студентської молоді, сприяв формуванню моральної самосвідомості, соціальної активності, рефлексивності та готовності до відповідальної професійної діяльності майбутніх психологів.

Нижче представлено структуру авторського соціально-психологічного тренінгу «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді», розробленого у межах дисертаційного дослідження. Структура тренінгу побудована відповідно до основних психологічних компонентів формування відповідальності особистості та спрямована на розвиток моральної самосвідомості, рефлексії, самоконтролю, емпатії, навичок відповідальної поведінки та соціальної активності студентської молоді (таблиця 3.1).

Таблиця 3.1

Структура тренінгової програми «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді»

№	Тема заняття	Мета заняття	Основні форми та методи роботи
1	Відповідальність як життєва цінність особистості	Формування уявлення про відповідальність, її роль у житті людини та професійній діяльності	Мінілекція, групова дискусія, вправи на знайомство, мозковий штурм, рефлексія
2	Самопізнання та усвідомлення власної відповідальності	Розвиток саморефлексії, усвідомлення власних мотивів та відповідальності за власні рішення	Психологічні вправи, самоаналіз, робота в парах, вправа «Мої життєві рішення»
3	Моральний вибір і наслідки поведінки	Формування навичок аналізу моральних ситуацій та прогнозування наслідків власних дій	Аналіз моральних дилем, дискусія, рольові ситуації, вправи на прийняття рішень

Продовження таблиці 3.1.

4	Емпатія та відповідальність у міжособистісній взаємодії	Розвиток емпатії, толерантності та здатності враховувати потреби інших людей	Вправи на розвиток емпатії, групова взаємодія, рольові ігри, рефлексивне обговорення
5	Самоконтроль та емоційна саморегуляція	Формування навичок контролю емоцій та поведінки у складних ситуаціях	Тренінгові вправи, техніки саморегуляції, вправи на розвиток емоційного інтелекту
6	Відповідальність у командній взаємодії	Формування навичок співпраці, відповідального ставлення до спільної діяльності	Командні вправи, ділові ігри, групові проекти, аналіз взаємодії
7	Соціальна активність та громадянська відповідальність	Усвідомлення власної ролі у суспільстві та розвитку активної громадянської позиції	Дискусії, аналіз соціальних ситуацій, вправи на соціальну взаємодію
8	Відповідальність як основа професійного становлення психолога	Узагальнення отриманого досвіду та формування професійної відповідальності	Підсумкова рефлексія, вправа «Мій професійний шлях», групове обговорення, зворотний зв'язок

Запропонована структура тренінгової програми забезпечує поступове формування відповідальності студентської молоді через розвиток когнітивного, емоційно-мотиваційного та поведінкового компонентів особистості. Послідовність занять дозволяє перейти від усвідомлення сутності відповідальності до практичного застосування навичок відповідальної поведінки у міжособистісній, соціальній та професійній взаємодії.

Особливістю побудови тренінгу є поєднання теоретичного осмислення феномену відповідальності із практичним відпрацюванням навичок саморегуляції, морального вибору, командної взаємодії та професійної відповідальності. Кожне заняття містить елементи саморефлексії, групового обговорення та практичної діяльності, що сприяє більш глибокому усвідомленню студентами власної поведінки та її наслідків.

Важливим компонентом тренінгової програми є створення позитивного психологічного клімату, атмосфери довіри, підтримки та взаємоповаги

між учасниками. Це дозволяє студентській молоді відкрито висловлювати власні думки, аналізувати особистий досвід та формувати внутрішню мотивацію до відповідальної поведінки.

Таким чином, запропонована структура тренінгу є комплексною системою психологічного впливу, спрямованою на формування внутрішньої відповідальності, моральної зрілості, соціальної активності та професійної самосвідомості студентської молоді.

Висновки до третього розділу

Отже, здійснений теоретичний аналіз дозволяє зробити висновок, що групова робота є однією з найбільш ефективних форм розвитку відповідальності студентської молоді. Її психологічна ефективність полягає у створенні умов для активної міжособистісної взаємодії, самопізнання, рефлексії, морального вибору та формування внутрішньої мотивації відповідальної поведінки. Саме в умовах групової взаємодії студентська молодь отримує можливість не лише усвідомити значення відповідальності, але й практично відпрацювати навички відповідальної поведінки у процесі спільної діяльності, прийняття рішень та вирішення проблемних ситуацій.

Встановлено, що групова робота сприяє розвитку важливих психологічних механізмів формування відповідальності, серед яких особливе значення мають саморегуляція, емпатія, моральна самосвідомість, рефлексія, внутрішній локус контролю та здатність прогнозувати наслідки власних дій. У процесі групової взаємодії молодь поступово починає усвідомлювати взаємозалежність між власною поведінкою та психологічним кліматом групи, результативністю спільної діяльності, емоційним станом інших людей, що сприяє формуванню внутрішньої відповідальності особистості.

Особливу ефективність у розвитку відповідальності студентської

молоді демонструють соціально-психологічні тренінги та тренінги особистісного зростання. Вони забезпечують комплексний вплив на когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти особистості, сприяють розвитку моральної зрілості, самостійності, здатності до морального вибору, самоконтролю та відповідального ставлення до власної діяльності. Важливим є те, що тренінгова форма роботи дозволяє поєднати теоретичне осмислення феномену відповідальності з практичним набуттям досвіду відповідальної поведінки.

У процесі дослідження було розроблено та апробовано авторський соціально-психологічний тренінг «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді», спрямований на формування внутрішньої відповідальності студентської молоді. Основною метою тренінгу стало створення психологічних умов для розвитку самосвідомості, рефлексії, моральної зрілості, емпатії, навичок саморегуляції та відповідальної поведінки у професійній і соціальній взаємодії.

Визначено, що важливою особливістю тренінгової програми є поєднання особистісно орієнтованого, гуманістичного та діяльнісного підходів. Це дозволило забезпечити не лише передачу знань про відповідальність, але й формування емоційного досвіду відповідальної поведінки через виконання інтерактивних вправ, рольових ігор, аналіз моральних дилем, групових дискусій та рефлексивного обговорення власного досвіду.

Структура тренінгу була побудована відповідно до основних психологічних компонентів відповідальності та включала інформаційно-пізнавальний, рефлексивно-особистісний і практично-діяльнісний блоки. Така побудова забезпечила поступовий перехід від усвідомлення сутності відповідальності до практичного застосування навичок відповідальної поведінки у міжособистісній, соціальній та професійній взаємодії.

Установлено, що використання інтерактивних методів роботи – групових дискусій, мозкових штурмів, психологічних вправ, рольових та ділових ігор, аналізу життєвих ситуацій, вправ на розвиток емпатії та саморефлексії –

сприяє активізації особистісного потенціалу студентської молоді, розвитку здатності до самоконтролю, прийняття відповідальних рішень та усвідомлення наслідків власних вчинків. Особливо важливим є розвиток рефлексії, яка дозволяє особистості перейти від зовнішньо зумовленої відповідальності до внутрішньої, заснованої на моральних переконаннях та власній системі цінностей.

Доведено, що ефективність групової роботи значною мірою залежить від створення сприятливого психологічного клімату, атмосфери довіри, підтримки, взаємоповаги та відкритого спілкування між учасниками. Саме за таких умов студентська молодь здатна відкрито аналізувати власний досвід, переосмислювати поведінку, формувати внутрішню мотивацію відповідальної діяльності та розвивати готовність до активної соціальної взаємодії.

Особливого значення групова робота набуває у професійній підготовці майбутніх психологів, оскільки професійна діяльність психолога безпосередньо пов'язана з високим рівнем моральної, особистісної та професійної відповідальності. Використання тренінгових технологій у системі професійної підготовки студентської молоді сприяє формуванню готовності до відповідальної професійної діяльності, розвитку гуманістичної спрямованості, моральної самосвідомості та активної громадянської позиції.

Таким чином, результати проведеного дослідження підтверджують ефективність групової роботи та соціально-психологічного тренінгу як засобів формування відповідальності студентської молоді. Їх використання забезпечує розвиток внутрішньої відповідальності, моральної зрілості, соціальної активності, рефлексивності, самоконтролю та готовності молоді до відповідальної професійної і суспільної діяльності.

ВИСНОВКИ

На основі теоретичного узагальнення проблеми дослідження щодо психологічних аспектів формування відповідальності у молоді, здійсненого експериментального дослідження було зроблено наступні висновки.

Проведений теоретичний аналіз наукових джерел дає підстави стверджувати, що відповідальність є складним інтегративним феноменом, який охоплює моральний, психологічний, соціальний та ціннісний аспекти особистості. У сучасній науковій літературі відповідальність розглядається не лише як здатність виконувати певні обов'язки чи дотримуватися соціальних норм, а передусім як внутрішня моральна позиція особистості, що визначає її готовність усвідомлювати наслідки власних дій, приймати рішення та відповідати за них перед собою, іншими людьми й суспільством загалом.

Аналіз філософських концепцій дозволив встановити, що відповідальність має тісний взаємозв'язок із категоріями свободи, моральності, сумління та світогляду. Більшість філософських підходів акцентує увагу на тому, що свобода є необхідною умовою відповідальної поведінки, адже лише за наявності можливості морального вибору людина здатна виступати суб'єктом власної діяльності. Водночас відповідальність виступає внутрішнім регулятором свободи, що визначає моральні межі поведінки людини та її ставлення до інших. У цьому контексті особливого значення набувають моральні цінності, сумління та здатність особистості до самоконтролю й морального вибору.

З'ясовано, що у психологічній науці відповідальність найчастіше трактується як форма внутрішньої саморегуляції та самодетермінації особистості, яка ґрунтується на системі її цінностей, моральних переконань, рівні розвитку самосвідомості та здатності усвідомлювати причинно-наслідкові зв'язки власної поведінки. Дослідження В. Франкла, Е. Фромма, К. Роджерса, Б. Скіннера, Ш. Шварца, М. Савчина та інших учених підтверджують, що формування відповідальності безпосередньо пов'язане із розвитком внутрішнього локусу контролю, емпатії, моральності, емоційно-мотиваційної сфери та

здатності до морального вибору.

Важливим результатом дослідження стало встановлення взаємозв'язку між відповідальністю, емпатією та альтруїстичною поведінкою особистості. Доведено, що здатність співпереживати, розуміти потреби іншої людини, враховувати наслідки власних вчинків для оточуючих є важливою психологічною основою формування відповідальної поведінки. Емпатія виступає одним із провідних механізмів моральної саморегуляції та сприяє розвитку соціальної активності, гуманістичної спрямованості та готовності діяти в інтересах інших людей.

У ході теоретичного аналізу було встановлено багатогранність проявів відповідальної поведінки. Аналіз типології відповідальної поведінки М. Савчина дозволив визначити, що відповідальність може проявлятися у різних формах – духовній, інтегральній, вибірковій, прагматичній або невротичній. При цьому найвищим рівнем розвитку відповідальності виступає духовна відповідальність, що базується на внутрішній свободі, моральних переконаннях, гуманістичних цінностях та прагненні діяти відповідно до загальнолюдських ідеалів.

Установлено, що важливу роль у формуванні відповідальності відіграє система цінностей особистості. Особливе значення мають такі цінності, як доброзичливість, гуманізм, справедливість, свобода, універсалізм, самовизначення та моральна зрілість. Саме вони забезпечують внутрішню узгодженість поведінки людини, здатність контролювати власні дії, передбачати їх наслідки та діяти відповідально у різних життєвих ситуаціях.

Проведений аналіз дозволив охарактеризувати студентську молодь як особливу соціально-демографічну групу, для якої характерними є процеси професійного самовизначення, становлення світогляду, формування моральних цінностей, життєвих орієнтирів та соціальної зрілості. Саме у студентському віці відбуваються важливі зміни у самосвідомості особистості, формується її ідентичність, внутрішня свобода, здатність до самостійного прийняття рішень та відповідального ставлення до власного життя й діяльності.

Визначено, що студентський вік є сенситивним періодом для розвитку відповідальності, оскільки саме у цей час молода людина активно засвоює нові соціальні ролі, проходить процес професійного становлення, набуває досвіду самотійності та міжособистісної взаємодії. Вступ до закладу вищої освіти, професійна підготовка, розширення соціальних контактів, участь у громадській, волонтерській та наставницькій діяльності сприяють формуванню відповідальної поведінки, розвитку моральної самосвідомості та активної громадянської позиції.

З'ясовано, що важливими психологічними чинниками формування відповідальності студентської молоді виступають розвиток емпатії, внутрішнього локусу контролю, моральних цінностей, саморегуляції, рефлексії, соціальної активності та усвідомлення власної значущості у суспільстві. Саме ці чинники забезпечують становлення внутрішньої відповідальності особистості, її готовність до морального вибору, професійної самореалізації та конструктивної взаємодії з іншими людьми.

Таким чином, відповідальність виступає важливою інтегральною характеристикою особистості, що визначає рівень її моральної зрілості, соціальної активності, самотійності та здатності до усвідомленого регулювання власної поведінки. Формування відповідальності студентської молоді є важливою умовою становлення зрілої, гуманістично спрямованої, професійно компетентної особистості, здатної до ефективної самореалізації, морального вибору та відповідальної взаємодії у сучасному суспільстві.

Отже, результати проведеного емпіричного дослідження дозволяють стверджувати, що відповідальність є складним інтегративним особистісним утворенням, формування якого зумовлюється сукупністю моральних, мотиваційних, соціально-психологічних та ціннісних чинників. Установлено, що розвиток відповідальності студентської молоді безпосередньо пов'язаний із рівнем сформованості моральної свідомості, саморегуляції, емпатії, соціальної активності, внутрішнього локусу контролю та здатності особистості до

усвідомленого морального вибору. Особливого значення проблема формування відповідальності набуває саме у студентському віці, оскільки цей період характеризується активним становленням особистості, професійним самовизначенням, розвитком системи цінностей та внутрішньої життєвої позиції.

У ході дослідження було доведено, що наставницька діяльність виступає важливим психологічним чинником формування відповідальної поведінки студентської молоді. Отримані результати свідчать про позитивний вплив наставництва на розвиток соціальної активності, самостійності, емпатії, моральної зрілості та здатності брати відповідальність за результати власної діяльності. Більшість респондентів відзначили, що участь у наставницькій діяльності сприяла усвідомленню власної соціальної значущості, формуванню навичок прийняття рішень, розвитку комунікативних здібностей та відповідального ставлення до інших людей. Наставництво стало для студентської молоді не лише формою соціальної взаємодії, а й ефективним засобом особистісного розвитку та становлення внутрішньої відповідальності.

Аналіз результатів анкетування показав, що провідними мотивами участі студентської молоді у наставництві є гуманістичні та соціально значущі мотиви, зокрема бажання допомагати іншим людям, бути корисними суспільству, реалізувати власний потенціал, здобути новий соціальний досвід та брати участь у позитивних суспільних змінах. Це свідчить про достатньо високий рівень моральної спрямованості сучасної молоді, її орієнтацію на гуманістичні цінності та готовність до соціально відповідальної поведінки. Водночас участь у наставницькій діяльності сприяє формуванню активної громадянської позиції, професійної самосвідомості та усвідомленню власної ролі у суспільстві.

Установлено, що у структурі уявлень студентської молоді про особистісні якості наставника провідне місце займають морально-етичні характеристики. Найбільш значущими якостями респонденти визначили відповідальність, емпатійність, чесність, доброту, справедливість та самоконтроль. Це підтверджує, що відповідальність студентська молодь розглядає не лише як виконання обов'язків, а насамперед як важливу моральну якість особистості,

що проявляється у ставленні до інших людей, здатності до співпереживання, чесності та моральної зрілості. Менш значущими виявилися зовнішньо орієнтовані та егоцентричні характеристики, що свідчить про переважання внутрішньої мотивації відповідальної поведінки над зовнішньою.

Результати дослідження за методикою «Діагностика мотивів відповідальної поведінки» М. Савчина дозволили встановити, що у структурі мотивації відповідальної поведінки студентської молоді домінують духовні мотиви, мотиви самореалізації, суспільні мотиви та мотиви морального самоствердження. Це свідчить про те, що більшість студентів орієнтуються на гуманістичні цінності, прагнуть діяти відповідно до моральних норм, реалізовувати власні здібності та бути соціально корисними. Для сучасної студентської молоді характерними є прагнення до саморозвитку, самопізнання, морального вдосконалення та активної соціальної взаємодії.

Водночас встановлено, що зовнішньо зумовлені мотиви відповідальної поведінки – прагматичні, егоїстичні та неспецифічні мотиви, пов'язані зі страхом покарання, критики або залежністю від інших людей – мають значно нижчий рівень вираженості. Це дає підстави стверджувати про достатньо високий рівень сформованості внутрішньої відповідальності студентської молоді. Відповідальна поведінка більшості респондентів ґрунтується переважно на внутрішніх моральних переконаннях, усвідомленні власного обов'язку, прагненні до духовного розвитку та самореалізації, а не на зовнішньому контролі чи очікуванні винагороди.

Дослідження також дозволило визначити провідні психологічні чинники формування відповідальності студентської молоді. Встановлено, що найбільший вплив на розвиток відповідальної поведінки мають волонтерська діяльність, участь у соціальних проєктах, наставництво, професійно орієнтоване навчання, приклад викладачів та залучення до студентського самоврядування. Саме активне включення молоді у соціально значущу діяльність сприяє розвитку самостійності, моральної саморегуляції, внутрішнього локусу контролю, соціальної зрілості та готовності брати відповідальність за власні

дії й рішення.

Отримані результати підтверджують, що формування відповідальності студентської молоді є складним та багатограним процесом, який охоплює розвиток моральної свідомості, ціннісних орієнтацій, емоційно-мотиваційної сфери, емпатії, саморегуляції та внутрішньої мотивації особистості. Відповідальність виступає важливим показником особистісної та професійної зрілості майбутніх психологів, визначає їхню готовність до професійної діяльності, ефективної міжособистісної взаємодії та виконання соціально значущих функцій у суспільстві.

Практична значущість результатів дослідження полягає у можливості їх використання у діяльності закладів вищої освіти, психологічних служб, молодіжних центрів та громадських організацій з метою розробки й впровадження програм формування відповідальної поведінки студентської молоді. Отримані результати можуть бути використані при створенні соціально-психологічних тренінгів, наставницьких програм, психологічних практикумів, програм розвитку моральної свідомості, соціальної активності та внутрішньої відповідальності особистості.

Отже, результати проведеного теоретико-практичного аналізу дозволяють стверджувати, що групова робота є однією з найбільш результативних форм розвитку відповідальності студентської молоді. Її ефективність зумовлена створенням спеціальних психологічних умов для активної міжособистісної взаємодії, самопізнання, рефлексії, морального вибору та формування внутрішньої мотивації відповідальної поведінки. Саме у процесі групової діяльності студенти отримують можливість не лише усвідомити значущість відповідальності як особистісної якості, але й практично відпрацювати навички відповідальної поведінки через взаємодію з іншими учасниками, спільне прийняття рішень та розв'язання проблемних ситуацій.

Установлено, що групова робота сприяє розвитку важливих психологічних механізмів формування відповідальності, серед яких особливого значення набувають саморегуляція, емпатія, моральна самосвідомість,

внутрішній локус контролю, рефлексія та здатність прогнозувати наслідки власної поведінки. У процесі групової взаємодії студентська молодь поступово починає усвідомлювати взаємозв'язок між власними діями, емоційним станом інших людей, психологічним кліматом колективу та результативністю спільної діяльності. Це, у свою чергу, сприяє формуванню внутрішньої відповідальності, здатності до самоконтролю та більш усвідомленого ставлення до власної поведінки.

Доведено, що особливо ефективними у розвитку відповідальності студентської молоді є соціально-психологічні тренінги та тренінги особистісного зростання. Такі форми роботи забезпечують комплексний вплив на когнітивний, емоційно-мотиваційний та поведінковий компоненти особистості, сприяють розвитку моральної зрілості, самостійності, здатності до морального вибору, самоконтролю та відповідального ставлення до власної діяльності. Важливою перевагою тренінгової форми роботи є можливість поєднання теоретичного осмислення феномену відповідальності із практичним набуттям досвіду відповідальної поведінки у різних життєвих і професійних ситуаціях.

У межах дослідження було розроблено та апробовано авторський соціально-психологічний тренінг «Відповідальність як основа особистісного та професійного становлення молоді», основною метою якого стало формування внутрішньої відповідальності студентської молоді. Тренінгова програма була спрямована на розвиток самосвідомості, рефлексії, моральної зрілості, емпатії, навичок саморегуляції, відповідального прийняття рішень та конструктивної взаємодії у професійній і соціальній сферах.

Визначено, що важливою особливістю розробленої тренінгової програми стало поєднання особистісно орієнтованого, гуманістичного та діяльнісного підходів. Це дозволило забезпечити не лише передачу знань про сутність відповідальності, але й формування емоційного досвіду відповідальної поведінки через використання інтерактивних методів роботи – рольових ігор, аналізу моральних дилем, психологічних вправ, групових

дискусій та рефлексивного аналізу власного досвіду.

Структура тренінгу була побудована відповідно до основних психологічних компонентів відповідальності та включала інформаційно-пізнавальний, рефлексивно-особистісний і практично-діяльнісний блоки. Така організація роботи забезпечила послідовний перехід від усвідомлення сутності відповідальності до практичного застосування навичок відповідальної поведінки у міжособистісній, соціальній та професійній взаємодії. Учасники мали можливість не лише отримати нові знання, але й закріпити їх у процесі виконання практичних завдань та групової взаємодії.

Установлено, що використання інтерактивних методів роботи – групових дискусій, мозкових штурмів, психологічних вправ, рольових і ділових ігор, аналізу життєвих ситуацій, вправ на розвиток емпатії та саморефлексії – сприяє активізації особистісного потенціалу студентської молоді. Такі методи дозволяють розвивати здатність до самоконтролю, відповідального прийняття рішень, критичного аналізу власної поведінки та усвідомлення наслідків власних вчинків. Особливо важливим у процесі формування відповідальності є розвиток рефлексії, оскільки саме вона забезпечує перехід від зовнішньо зумовленої відповідальності до внутрішньої, що базується на особистісних моральних переконаннях та системі цінностей.

Доведено, що ефективність групової роботи значною мірою залежить від створення сприятливого психологічного клімату, атмосфери довіри, підтримки, взаємоповаги та відкритого спілкування між учасниками. Саме за таких умов студентська молодь здатна відкрито аналізувати власний досвід, переосмислювати особливості своєї поведінки, формувати внутрішню мотивацію відповідальної діяльності та розвивати готовність до активної соціальної взаємодії.

Особливого значення групова робота та тренінгові технології набувають у процесі професійної підготовки майбутніх психологів, оскільки професійна діяльність психолога безпосередньо пов'язана з високим рівнем моральної, особистісної та професійної відповідальності. Використання

соціально-психологічних тренінгів у системі професійної підготовки студентської молоді сприяє формуванню гуманістичної спрямованості, моральної самосвідомості, професійної зрілості, соціальної активності та готовності до відповідальної професійної діяльності.

Таким чином, результати проведеного дослідження підтверджують високу ефективність групової роботи та соціально-психологічного тренінгу як засобів формування відповідальності студентської молоді. Їх застосування забезпечує розвиток внутрішньої відповідальності, моральної зрілості, соціальної активності, рефлексивності, самоконтролю та готовності молоді до відповідальної професійної й суспільної діяльності, що є важливою умовою становлення зрілої та гармонійно розвиненої особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексєєнко Т. Ф. Відповідальність особистості. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; за ред. В. Г. Кременя. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 106–107.
2. Андрущенко Т. В. Формування соціальної відповідальності студентської молоді в умовах сучасного освітнього середовища. Молодий вчений. 2018. № 11(63). С. 420–424.
3. Балл Г. О. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. Соціальна психологія. 2005. № 1(9). С. 13–20.
4. Баранова С. В. Соціально-психологічні механізми формування професійної відповідальності колективних суб'єктів управління : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Луганськ, 2004. 19 с.
5. Безрукова О. А. Соціальна відповідальність в сучасному українському суспільстві: соціологічна концептуалізація та досвід емпіричного дослідження. Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2015. 36 с.
6. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2019. 256 с.
7. Бондаренко З. П. Психологічні чинники розвитку відповідальності студентської молоді. Габітус. 2021. Вип. 24. С. 112–116.
8. Бондарчук О. І. Психологія особистості : курс лекцій. Київ : МАУП, 2021. 328 с.
9. Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
10. Василенко Л. Психологічні особливості розвитку відповідальної поведінки студентів. Психологія і особистість. 2017. № 2(12). С. 54–61.
11. Васильєв Г. Ю. Соціальна відповідальність особистості в умовах сучасного суспільства : монографія. Харків : Право, 2021. 214 с.
12. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект) : монографія. 2-ге вид. Львів : Львівський

держ. фінансово-економічний ін-т, 2002. 232 с.

13. Вітковська І. М. Соціальна відповідальність: теоретичний аспект аналізу. Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. 2011. № 948. С. 45–48.

14. Власенко І. В. Психологія відповідальної поведінки молоді : монографія. Одеса : Гельветика, 2022. 240 с.

15. Волинець Н. В. Особливості формування відповідальної поведінки у студентському віці. Молодий вчений. 2019. № 10(74). С. 312–316.

16. Волошина Н. В. Психологічні механізми розвитку відповідальності студентської молоді : монографія. Київ : Інтерсервіс, 2020. 198 с.

17. Гаврилюк Н. М. Соціально-психологічні аспекти формування відповідальності майбутніх фахівців. Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Психологічні науки. 2020. Вип. 2. С. 78–83.

18. Гуменюк О. Є. Відповідальність як чинник професійного становлення студентської молоді. Вісник Національного університету оборони України. 2017. № 1(48). С. 36–41.

19. Гуменюк О. Є. Психологія Я-концепції : навч. посіб. Тернопіль : Економічна думка, 2021. 310 с.

20. Дуткевич Т. В. Вікова та педагогічна психологія : навч. посіб. Київ: Центр учбової літератури, 2020. 304 с.

21. Дяченко М. О. Формування моральної відповідальності студентів у процесі професійної підготовки. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. 2018. № 61. С. 89–94.

22. Євдокимова Н. О. Професійно-психологічний тренінг як технологія становлення професіонала. Актуальні проблеми психології. Екологічна психологія. 2009. Т. 7, вип. 20, ч. 1. С. 125–128.

23. Журавльова Л. П. Емпатія як психологічний чинник розвитку відповідальної поведінки особистості. Актуальні проблеми психології. 2016. – Т. 11, вип. 14. С. 95–103.

24. Забродін Ю. М., Максименко С. Д. Основи психодіагностики :

навч. посіб. Київ : Слово, 2021. 312 с.

25. Зливков В. Л., Лукомська С. О. Психологія особистості : теорія та практика : навч. посіб. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2021. 356 с.

26. Карпенко Є. В. Особливості формування внутрішньої відповідальності у студентському віці. Психологія: реальність і перспективи. 2022. Вип. 18. С. 64–69.

27. Ковальчук З. Я. Психологічні механізми формування відповідальної поведінки молоді. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2019. № 1. С. 120–127.

28. Козяр М. М. Соціальна відповідальність студентської молоді як психолого-педагогічна проблема. Інноваційна педагогіка. 2021. Вип. 32. С. 145–149.

29. Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : Інформ.-аналіт. агентство, 2021. 312 с.

30. Коновальчук В. І. Соціально-психологічні чинники формування відповідальності студентської молоді : монографія. Львів : Сполом, 2022. 227 с.

31. Корольчук М. С. Психологічні особливості розвитку саморегуляції та відповідальності студентів. Проблеми сучасної психології. 2017. – Вип. 38. С. 156–166.

32. Костенко О. Р. Аналіз психологічних аспектів дослідження відповідальності в зарубіжній і вітчизняній літературі. Психологічні науки : зб. наук. праць. Миколаїв : МНУ ім. В. О. Сухомлинського, 2011. Т. 2, вип. 7. С. 176–182.

33. Кривоконь Н. І. Відповідальність як складова професійної компетентності майбутнього психолога. Психологічний часопис. 2020. Т. 6, №8. С. 41–49.

34. Крюкова О. В. Порівняльне дослідження відповідальності і прихильності нормам групи учнів старших класів міських і сільських шкіл. Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету : зб. наук. праць. Київ : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2014. С. 141–143.

35. Куриця А. І. Відповідальність як чинник розвитку лідерських

якостей студента : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2013. 269 с.

36. Лепіхова Л. А. Значення соціально-психологічної компетентності в реалізації життєвих домагань. Педагогіка і психологія. 2004. № 3. С. 77–85.

37. Литвиненко О. О. Розвиток відповідальної поведінки студентської молоді засобами тренінгової роботи. Габітус. 2022. Вип. 37. С. 98–103.

38. Ложкін Г. Поняття відповідальності в історико-філософському психологічному дискурсі. Психологія і суспільство. 2003. № 4. С. 61–71.

39. Максименко С. Д. Генеза здійснення особистості : монографія. Київ : КММ, 2021. 512 с.

40. Максимчук Б. А. Формування соціальної відповідальності молоді в умовах закладу вищої освіти. Молодь і ринок. 2018. № 7(162). С. 34–39.

41. Малигіна Г. С. Відповідальність особистості як загальнопсихологічна проблема. Наука і освіта. 2013. № 7. С. 52–55.

42. Мельник О. В. Психологічні особливості формування моральної самосвідомості студентської молоді. Науковий журнал Хортицької національної академії. 2021. Вип. 5. С. 123–130.

43. Отрощенко Н. Л. Формування й розвиток відповідальності у процесі профорієнтаційної роботи соціального педагога зі старшокласниками. Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Педагогічні науки. 2012. № 19(2). С. 39–46.

44. Охріменко О. О. Соціальна відповідальність : навч. посіб. Київ : НТУУ «КПІ», 2015. 180 с.

45. Паламарчук О. М. Внутрішній локус контролю як чинник відповідальної поведінки молоді. Психологія і особистість. 2023. № 1(23). С.102–110.

46. Патинок О. П. Взаємозв'язок становлення відповідальності з особливостями професійної спрямованості майбутніх соціальних працівників. Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологія. 2008. № 22(46). С. 237–244.

47. Патинок О. П. Особливості структурних компонентів відповідальності особистості майбутнього соціального працівника. Соціальна робота в Україні: теорія і практика. 2007. № 1. С. 30–37.
48. Помиткін Е. О. Психологія духовного розвитку особистості : монографія. Київ : Наш час, 2020. 280 с.
49. Присяжнюк О. М. Роль активних соціально-психологічних методів роботи у професійному розвитку соціальних працівників. Проблеми сучасної психології. 2010. Вип. 9. С. 344–356.
50. Романенко І. В. Соціально-психологічний тренінг як засіб розвитку відповідальності студентської молоді. Актуальні проблеми психології. 2020. Т. 1, вип. 55. С. 211–218.
51. Савіцька О. В. Формування відповідальності студентської молоді у процесі волонтерської діяльності. Педагогічний альманах. 2019. Вип. 41. С. 187–192.
52. Савчин М. В. Відповідальна поведінка особистості : психологічний аналіз : монографія. Київ : Академвидав, 2020. 280 с.
53. Савчин М. В. Психодіагностика особистості : навч. посіб. Київ : Академвидав, 2022. 376 с.
54. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2008. 280 с.
55. Сердюк Л. З. Психологія мотивації та самореалізації особистості : монографія. Київ : Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, 2020. 320 с.
56. Стаднік Н. В. Сутнісні характеристики соціальної відповідальності студентів. Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2015. – № 3. С. 60–64.
57. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія. Київ : Міленіум, 2017. 184 с.
58. Тернопільська В. І. Розвиток соціальної відповідальності старшокласників : методичні рекомендації. Житомир : Вид-во ЖДПУ, 2002. 60 с.

59. Титаренко Т. М. Життєвий світ особистості: у межах і за межами буденності. Київ : Либідь, 2003. 376 с.
60. Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навч. посіб. Київ : Каравела, 2021. 372 с.
61. Ткачук Т. А. Психологічні аспекти розвитку відповідальності особистості у юнацькому віці. Теорія і практика сучасної психології. 2021. № 3. С. 77–82.
62. Токман В. В. Формування соціальної відповідальності молоді в освітньому середовищі : монографія. Дніпро : Університет імені Альфреда Нобеля, 2022. 210 с.
63. Фурман А. В. Психологія особистісного зростання : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2020. 436 с.
64. Хохліна О. П. Психологія розвитку та становлення особистості : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2021. 332 с.
65. Чистовська І. П. Формування відповідальної поведінки студентів вищих навчальних закладів засобами педагогічної технології [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://novyn.kpi.ua/2009-3-2/36_Chistovska.pdf
66. Шевченко Н. Ф. Практикум з розвитку професійної кар'єри майбутнього фахівця. Практична психологія та соціальна робота. 2020. № 6(135). С. 49–62.
67. Шевчук О. С. Соціальна відповідальність як складова професійної підготовки майбутнього психолога. Психологічні науки : зб. наук. праць. 2013. Вип. 2. С. 264–268.
68. Штепа О. С. Особистісна зрілість: модель, опитувальник, тренінг : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2018. 210 с.
69. Яценко Т. С. Психологічні основи розвитку особистості : навч. посіб. Київ : Либідь, 2020. 286 с.

ДОДАТКИ

АНКЕТА

Шановні учасники опитування!

Просимо Вас взяти участь у дослідженні щодо залучення студентської молоді до наставництва та його впливу на формування їхньої відповідальності. Дане дослідження проводиться в межах написання дисертаційного дослідження на здобуття ступеня доктора філософії у галузі освітніх, педагогічних наук на тему: «Формування відповідальності студентської молоді».

Просимо Вас щиро відповідати на наведені нижче запитання, адже від Ваших відповідей залежить об'єктивність результатів дослідження.

Анкетування є анонімним, а отримані результати будуть використані лише в узагальненому вигляді у наукових цілях.

1. Вкажіть рік, у якому Ви здійснювали наставницьку діяльність:

2. Вкажіть вік Вашого підопічного / підопічної:

3. Вкажіть стать Вашого підопічного / підопічної:

- Жіноча
- Чоловіча

4. Назвіть інституцію, де навчався / проживав Ваш підопічний / підопічна:

5. Скільки часу тривало наставництво?

- Менше року
- Один рік
- Більше року
- Два роки
- Два роки і більше

6. Що мотивувало Вас взяти участь у наставництві?

7. Що особисто для Вас дала участь у наставництві (опишіть власний досвід)?

8. Проранжуйте важливість представлених особистісних якостей наставника від 1 до 12, де:

1 – найбільш значуща якість;

12 – найменш значуща якість.

Особистісна якість	Ранг
Емпатійність (уміння співпереживати, ставити себе на місце іншої людини)	—
Порядність	
Чесність (правдивість, щирість)	
Доброта	
Відповідальність	
Розсудливість	
Незалежність (здатність діяти самостійно та приймати рішення)	
Справедливість	
Мужність	
Самоконтроль (стриманість, дисциплінованість)	
Рефлексивність (уміння аналізувати власні вчинки та поведінку інших людей)	—
Емоційність (уміння виражати та контролювати власні емоції)	

9. Чи вважаєте Ви, що участь у наставництві дозволила Вам усвідомити власну значущість у суспільно важливих змінах?

- Так
- Ні
- Важко відповісти

10. Чи вважаєте Ви, що участь студентської молоді у наставництві сприяє формуванню відповідальності?

- Так
- Швидше так, ніж ні
- Важко відповісти
- Швидше ні, ніж так
- Ні

11. Чи вважаєте Ви, що участь у наставництві сприяла формуванню Вашої відповідальності?

- Так
- Швидше так, ніж ні
- Важко відповісти
- Швидше ні, ніж так
- Ні

12. Проаналізуйте власну поведінку після участі у наставництві: чи стала вона більш відповідальною?

- Так. У чому це проявляється?

– Ні. Чому?

– Важко відповісти. Чому?

13. На Вашу думку, що впливає на формування відповідальності студентської молоді під час навчання у закладі вищої освіти (вивчення дисциплін, участь у соціальних проєктах, волонтерській діяльності тощо)?

14. На Вашу думку, на що повинен звертати увагу заклад вищої освіти для формування відповідальності студентської молоді? Що Ви могли б порекомендувати для покращення цього процесу?

ВІДОМОСТІ ПРО РЕСПОНДЕНТА

1. Ваша стать:

- Жіноча
- Чоловіча

2. Ваш вік (повних років):

3. Курс навчання або рік випуску:

4. Спеціальність:

5. Назва університету:

6. Назва факультету:

7. Назва кафедри:

Дякуємо за участь у дослідженні та Ваш час!

Методика діагностики мотивів відповідальної поведінки (М.Савчин)

Список мотивів відповідальної поведінки

1. Суспільні мотиви

- 1.1. Почуття обов'язку, потреба чинити, як цього вимагають моральні і суспільні норми, що спонукають виконувати доручення.
- 1.2. Виконую свої обов'язки тому, що для мене важлива думка оточення про рівень моєї особистої відповідальності.
- 1.3. Виконую свої обов'язки, доручення, щоб не підвести приятелів, колег.
- 1.4. Я відповідальний у житті, бо, в принципі, не хочеться підводити інших людей.
- 1.5. Виконую доручення, бо поважаю тих людей, котрі дають їх мені.
- 1.6. Не хочу підводити тих, хто очікує від мене відповідальної поведінки.
- 1.7. Чиню відповідально, бо розумію суспільну важливість завдань, доручень чи обов'язків.

2. Мотиви морального самоствердження

- 2.1. Бажання дотримати слова, не скомпрометувати себе в очах інших.
- 2.2. Через відповідальність заслуговуєш визнання інших людей.
- 2.3. Я чиню відповідально через бажання завоювати прихильність, авторитет, щоб поважали і визнавали мене інші люди.
- 2.4. Хочеться виправдати довіру інших.
- 2.5. Виконуючи доручення, зробиш щось приємне іншому.
- 2.6. Через відповідальне виконання завдань показуєш себе з кращого боку.
- 2.7. Переконуюєш інших у своїй відповідальності.
- 2.8. Не хочеться виглядати менш відповідальним за інших.
- 2.9. Не хочеться виглядати безвідповідальним.
- 2.10. Хочеться показати свою моральну вихованість

3. Мотиви самореалізації

- 3.1. Зацікавлююсь завданням, бо вони відповідають моїм здібностям і вподобанням.
- 3.2. Отримую задоволення від результатів виконання обов'язків і доручень.
- 3.3. Отримую задоволення від подолання перешкод і труднощів при виконанні доручень і завдань.
- 3.4. Отримую задоволення від виконання завдань, бо в них втілюю своє Я, свої здібності, знання, вміння та навички.

4. Прагматичні мотиви

- 4.1. Виконую доручення, бо маю для себе з цього вигоду.
- 4.2. Виконую завдання, обов'язки, бо це працює (працюватиме в майбутньому)

на мою кар'єру.

4.3. Виконую завдання, бо маю від цього матеріальну винагороду.

4.4. Виконую свої доручення, бо бажаю, щоб і до моїх прохань також ставилися відповідально.

4.5. Допоможу іншому, а він віддячить мені.

4.6. Допоможу іншому, а життя мені віддячить також.

4.7. Чинячи відповідально, я тим самим поліпшу перспективи свого майбутнього.

5. Мотиви егоїстичного самоствердження

5.1. Виконуючи доручення, я тим самим намагаюся виділити себе серед інших, бути в центрі уваги.

5.2. Маю можливість показати свої переваги над іншими.

5.3. Виконую свої обов'язки, бо боюся втратити престиж.

6. Неспецифічні мотиви

6.1. Виконую доручення, бо боюся покарання за його невиконання.

6.2. Дотримуюся своїх обов'язків, бо намагаюся уникнути критики на свою адресу.

6.3. Виконую доручення інших, бо залежний від них

7. Мотиви самопізнання

7.1. Виконуючи завдання, я переконую себе в тому, що щось можу (намагаюся повірити в себе, свої вміння, навички).

7.2. Маю можливість порівняти себе з іншими.

7.3. Маю можливість перевірити себе, свій характер, силу волі тощо.

8. Мотиви спілкування

8.1. При виконанні завдань маю можливість спілкуватися з іншими.

8.2. Серед відповідальних людей є багато друзів.

8.3. Виконую доручення, бо не хочу бути наодинці, ізольованим.

9. Мотиви виховання інших

9.1. Чиню відповідально, бо прагну показати приклад іншим.

9.2. На прикладі своєї відповідальності прагну виховувати молодших.

9.3. Хочу розбудити сумління інших.

10. Духовні мотиви

10.1. Я переконаний (на), що людина повинна творити добро, а тому завжди бути відповідальною.

10.2. Одним із обов'язків людини – це боротьба зі злом.

10.3. Любов до людей спонукає мене бути відповідальним.

10.4. Віра в Бога - це основа моєї відповідальності у житті.